

ORATIE

6 mei 2025
in de Pieterskerk,
Utrecht

**De meerduidige
metafoor van
de 'hand van God'
in Jesaja 40-55**

**Rede uitgesproken door prof. dr. Marjo Korpel
bij de aanvaarding van de leerstoel Oude
Testament aan de PThU**

6 mei 2025

Protestantse Theologische **Universiteit**

Colofon

De meerduidige metafoor van de 'hand van God' in Jesaja 40-55

Prof. dr. Marjo Korpel, 6 mei 2025

Oplage

300 exemplaren

Uitgever

Protestantse Theologische Universiteit

Vormgeving

Appeltje + design - Leusden

Fotografie

Wouter Muskee

Omslagfoto

Marjo Korpel

Druk

Verloof Drukkerij - Alblasserdam

Psalm

*Lieve boetseerder,
trek mij uit de klei!*

*Huub Oosterhuis,
"Tien fragmenten over god,"
Raam, Jaargang 1973, 16*

Tim Bates, Helping hands
<http://achipofftheoldrock.co.uk>

Woord vooraf

Deze tekst is begonnen als voorbereiding op een uit te spreken oratie. Gaandeweg bleek er echter zoveel nodig aan extra bewijsmateriaal en inleiding, dat gekozen is voor een uitgebreidere, gedrukte tekst, waarop later de gesproken oratie gebaseerd zal worden. Om lange voetnoten direct aan het begin van deze oratie te vermijden is dit woord vooraf toegevoegd.

Waar het de taalkeuzes in deze oratie betreft zijn twee punten van belang:

1. Waar in de Hebreeuwse tekst de Godsnaam יהוה geschreven is, heb ik in de eigen vertalingen van bijbelteksten gekozen voor het laten staan van de medeklinkers JHHH. In de gesproken tekst gebruik ik bij ontbreken van een betere aanduiding het in NBV21 gangbare Heer.
2. Voorts is geprobeerd zo genderneutraal mogelijk te schrijven, maar daar dit soms tot omslachtige zinnen leidt, is niet te vermijden dat bij het spreken over God en de profeet Jesaja er soms over 'hem' en 'zijn' wordt gesproken. Ten aanzien van het spreken over God is dit trouwens niet anders dan metaforisch, antropomorf taalgebruik. Bij profeten en psalmdichters kunnen de spreker(s) en schrijver(s) in principe zowel man als vrouw zijn geweest. De voorbeelden van Debora (Recht. 4:4), Mirjam (Exod. 15:20), Hulda (2 Kon. 22:14), de vrouw van Jesaja (Jes. 8:3) en Noadja (Neh. 6:14) spreken voor zich. Weliswaar zal er geen discussie zijn over de profeet Jesaja uit de achtste eeuw v.Chr., maar het is niet bekend wie de teksten van Jesaja 40–55 heeft uitgesproken, opgetekend en de uiteindelijke schriftelijke en poëtisch-literaire vorm aan de profetieën heeft gegeven. Gezien de enorme grootte van het boek Jesaja moet hier gerekend worden met meerdere, goed geoefende schrijvers. Van de profeet Jeremia is zelfs bekend dat het de schrijver Baruch was, leerling van de profeet, die de teksten van zijn leermeester optekende. Dat deed deze Baruch ook toen een van de teksten van Jeremia door de koning verbrand was. De tekst zegt dan, dat Baruch de hele tekst opnieuw opschreef en hieraan ook nog eigen woorden toevoegde (Jer. 36, zie vooral vers 32). Een vergelijkbare tekst uit het oude Ugarit over de schrijver Ilmilku toont iets dergelijks. De schrijver schreef vele door zijn leermeester Attanu gedicteerde teksten op, die hij als schrijver vermoedelijk

zelf de mooie literaire, poëtische vorm gaf die zo kenmerkend is voor deze schrijver Ilimilku. Vlak voor de verwoesting van Ugarit schreef hij nog een laatste tekst (KTU 1.179, eerder bekend als KTU 9.432) na de plotselinge dood van zijn leermeester. Ilimilku noteert dan, dat hij nu zelf degene is die de teksten dicteert, maar ze ook zelf opschrijft en vorm geeft.¹ Het ligt voor de hand dat ook bij het optekenen van profetenwoorden zoals van Jeremia het op gelijke wijze ging, waarbij de leermeester of profeet een tekst dicteerde en de schrijvers de teksten niet alleen opschreven maar ook vormgaven als prachtige gedichten.

Tijdens het voortraject van deze uitgebreide oratie-tekst heb ik diverse gesprekken gevoerd met collega's, evenals e-mail-overleg over specifieke passages. Ik dank hierbij allen die, bewust of onbewust, hebben bijgedragen via hun vragen, informatie en suggesties, meedenken en meelesen. In alfabetische volgorde: Rick Benjamins, Peter van Egmond, Aza Goudriaan, Mijna Hadders-Algra, Arnold Huijgen, Gerrit Immink, Pieter van der Lugt, Jan Muis, Tallay Ornan, Jan Ras, Eline Renes, Willem Smelik, Ronelle Sonnenberg, Hans Sprong, Wim van Vlastuin, Marten van Willigen, medewerkers AFAS, Leusden.

In het bijzonder dank ik mijn naaste collega Paul Sanders, mijn zus Herma Hulsebos-Korpel en mijn neef Hans Hulsebos voor het minutieus doorlezen en becommentariëren van voorversies en de bijna finale versie van deze oratie-tekst. Uiteraard zijn de tyfefouten en andere ongerechtigheden die zijn blijven staan geheel mijzelf toe te rekenen.

Bijzondere dank ook aan ChatGPT 4o mini met 'wie' ik in januari 2025 twee gesprekken voerde, om erachter te komen in hoeverre ChatGPT iets over de 'hand van God' kon zeggen. Aangezien het resultaat niet tegenviel zijn beide 'gesprekken' aan het eind van deze oratie opgenomen als bijlagen. Had deze oratie wellicht toch korter gekund?

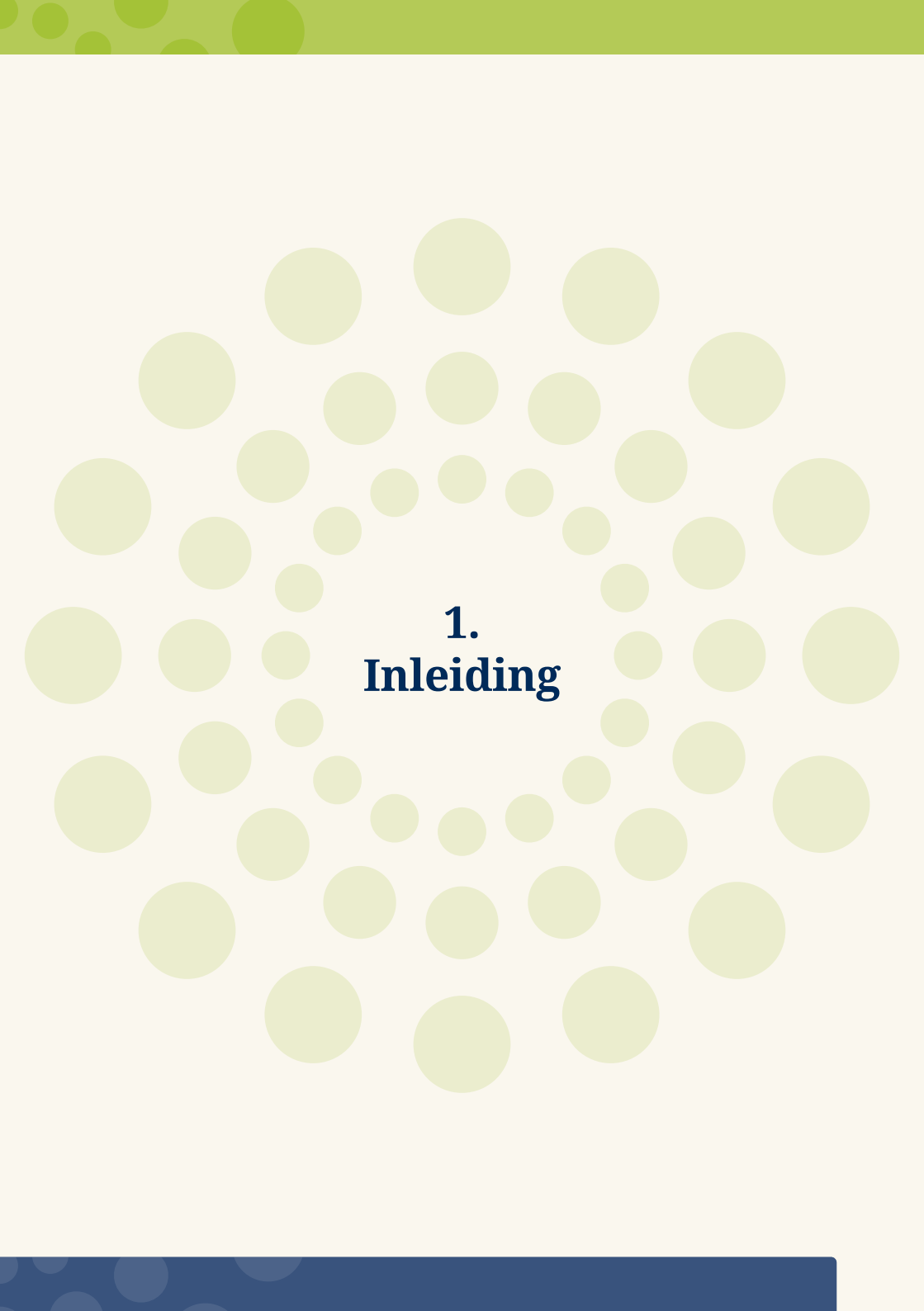
Marjo Korpel

Pasen 2025

1 Zie voor de reconstructie en vertaling van de tekst Johannes C. de Moor, "How Ilimilku Lost his Master (RS 92.2016)," *Ugarit-Forschungen* 40 (2008), 179-189, spec.185-186.

Lorenzo Quinn, We are the world (2020)

1. Inleiding

1. Inleiding

Mijn vader werd geboren op 5 mei en de laatste decennia van zijn leven ging op al zijn verjaardagen door het hele land de vlag uit. Mijn ouders woonden als kind in Schiedam en maakten het begin van de oorlog mee. Ze hoorden het brommende geluid van de vele vliegtuigen aanzwellen en ze zagen de rookwolken van het bombardement op Rotterdam tegen een stralend blauwe lucht van de veertiende mei.² Was dat de straffende hand van God? Vijf jaar later maakten ze ook de bevrijding mee. Maar wie bracht nu die bevrijding? Dat waren toch de Canadezen? Of was dit de hand van God?

Het is vandaag 6 mei 2025, twee weken na Pasen. God die in onze werkelijkheid doorbreekt via het ongekende nieuws over de opgestane Christus. Het ultieme Woord! Tegenover alle dood, verderf en lijden in de wereld. Voor veel gelovigen vormt het wonder van de opstanding absoluut een teken van de hand van God in de geschiedenis. Toch blijft het spreken over Gods hand ingewikkeld. Gods hand in de geschiedenis zegt sommigen niets, of wordt afgedaan als naïef geloof, anderzijds is het voor velen, gelovig of ongelovig, een beeld dat ertoe doet.³

In de Amerikaanse verzekeringswereld is het afgeleide 'Act of God' (daad van God, vandaar: overmacht) zelfs een begrip geworden, en tegen *Acts of God* is geen verzekering opgewassen. In de economie is de 'invisible hand' een belangrijk gegeven om mee te rekenen.⁴

In de beeldende kunst wordt de hand van God soms heel fysiek afgebeeld, als een hand die uit de wolken steekt. Zoals op de *Reidersche Tafel*, een klein ivoren paneel (18,7x11,5cm) uit ongeveer 400 na Chr.⁵ Het verbeeldt de opstanding en

2 Bombardement op Rotterdam, 14 mei 1940, van 13.27 tot 13.40 uur.

3 Zie Ruard Ganzevoort, *De hand van God en andere verhalen: Over veelkleurige vroomheid en botsende beelden*, Zoetermeer: Meinema, 2006.

4 Toegeschreven aan Adam Smith die het een paar maal noemt in twee van zijn publicaties, *The Theory of Moral Sentiments*, London, 1759 (versie 1776, 273) en *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, 1776. Mogelijk gaat Smiths beeld terug op het spreken over 'Gods onzichtbare rechterhand die vol is van zegen' in een Oudgriekse liturgie, zoals betoogd door Peter Harrison, "Adam Smith and the History of the Invisible Hand," *Journal of the History of Ideas* 72 (2011), 29-49, spec. 29-31. Ik dank mijn collega Aza Goudriaan voor deze verwijzing.

5 Vanuit de collectie van Martin Joseph von Reider uit Bamberg in 1860 in bezit gekomen van het

hemelvaart van Christus. Christus staat op een berg, samen met de leerlingen en neemt een grote stap om de hemel in te stappen en wordt op dat moment door een hand vanuit de wolken omhooggetrokken. De leerlingen worden duidelijk verblind door het licht.

Uit de 6e eeuw na Chr. is het mozaïek bekend van Abrahams offer van Isaak, op de vloer van de oude synagoge in Beth Alpha (Israël). Ook in die afbeelding is de hand van God te zien vanuit een wolk, op het moment dat Abraham op het punt staat om met een mes zijn zoon te offeren. Bij de hand staat in het Hebreeuws: Steek je hand niet uit! (אַל-תִּשָּׁלַח). Wat opvalt is dat de hand van God wordt getekend, terwijl Genesis 22:12 stelt dat het de boodschapper van JHWH zou zijn geweest die sprak. Het laat mooi zien hoe al in vroege tijden Gods handelen werd aangeduid, maar tegelijk er het besef was dat daarvoor ook anderen ingeschakeld konden worden. Ook Chagalls bekende schilderijen van Mozes die de twee stenen tafelen ontvangt laten een wolk zien waaruit een goddelijke hand de stenen tafels aanreikt aan Mozes.

De hand van God vormt ook een dankbaar thema voor sculpturen. Beroemd is het beeld *La Main de Dieu* (1898) van Auguste Rodin,⁶ evenals zijn *La Cathédrale* (1908).⁷ Her en der in de wereld zijn sculpturen te vinden van immense handen die door de enorme grootte ongewild het beeld van Gods hand oproepen.⁸ Te noemen zijn hier de *Golden Bridge* in Vietnam (Da Nan district), de *Gouden hand* in Guatemala (Altamira, Antigua) en de 18 meter hoge *Praying Hands* bij de ingang van de Oral Roberts Universiteit in Tulsa, Oklahoma, USA. Dichter bij huis, de installatie van twee enorme handen getiteld *Support* van Lorenzo Quinn tegen een hotelmuur in het water van Venetië, om de kwetsbaarheid van

Beiers Nationaal Museum in München.

- 6 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Hand_of_God_MET_DP346427.jpg. Het beeld zette Arno Pötsch in 1940 aan tot het schrijven van het lied Du kannst nicht tiefer fallen als nur in Gottes Hand'.
- 7 [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rodin_\(56\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rodin_(56).jpg).
- 8 Zie voor een mooie beeldengalerij van reusachtige handen-sculpturen in de wereld: <https://www.amusingplanet.com/2017/05/giant-hand-sculptures-around-world.html> als ook de enorme opsomming van honderden beelden van giant hands op <https://googleearthcommunity.proboards.com/thread/5605/giant-hands-world>. Sommige ook inderdaad verwijzend naar Gods hand, zoals het beeld *Guds Hand* (1949–1953) van de Zweedse beeldend kunstenaar Carl Miles, in Eskilstuna, Zweden. Een kopie staat nu ook in Hakone-stad in Japan.

Venetië te laten zien.⁹ Nog dichterbij werden op 15 juli 2024 twee immense, half in elkaar liggende handen onthuld op het Leidseplein in Amsterdam, ter nagedachtenis aan de twee jaar eerder doodgeschoten journalist Peter R. de Vries. De twee handen zijn een sculptuur van kunstenaar Rini Hurkmans, met als titel *Tegen alle stromen in*.¹⁰

Zelfs mijn eigen dorp kent sculpturen van gigantische handen. Softwarebedrijf AFAS heeft bij de bouw van het nieuwe pand een aantal sculpturen van Lorenzo Quinn aangekocht en een daarvan, een vrouwenhand en een mannenhand die een wereldbol dragen, staat in het grasperk voor het hoofdgebouw (onthuld 15 december 2020). Het roept de gedachte op van 'He's got the Whole World in His Hands'¹¹ maar de de titel is 'We are the World'.¹² In december 2024 – ik was net begonnen met het onderzoek voor mijn oratie – verzezen aan de overkant van de weg, bij een door AFAS al eerder aangekocht pand, opnieuw enorme handen, nu opgeheven ten hemel. Wat betekende dit? In het voormalige Achmea-pand werden vanaf mei 2022 Oekraïense vluchtelingen opgevangen.¹³ Waren de opgeheven handen bedoeld als een ode aan de Oekraïeners? Als een roep tot God? Een schreeuw om ingrijpen in de wereld?

Aanleiding

Jongeren van nu missen zingeving. Waarvoor leef je? Waar is de hemel gebleven? Ze vragen naar houvast, ze vragen naar Gods ingrijpen. Waar is die sterke hand van God gebleven?¹⁴ In een wereld vol crises, oorlogen en een snel veranderend klimaat komt steeds vaker de roep op naar het ingrijpen

9 [Commons.wikimedia.org/wiki/File:Rise from the water \(Artist Lorenzo Quinn\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rise_from_the_water_(Artist_Lorenzo_Quinn).jpg). Quinn maakte al vele sculpturen van gigantische handen, zie het overzicht: <https://lorenzoquinn.com/sculptures/>

10 [Commons.wikimedia.org/wiki/File:2024_Tegen_alle_stromen_in_Leidseplein,Asd_\(B\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:2024_Tegen_alle_stromen_in_Leidseplein,Asd_(B).jpg).

11 Ik kan er in elk geval niet voorbij fietsen zonder in mijn hoofd deze Afrikaans-Amerikaanse spiritueel te horen. Met dank aan mijn verleden (1976-1980) bij de Hoevelakense *Religion Singers* o.l.v. Riet van Deuveren, die op 17 mei 2025 het vijftig jarig bestaan vieren met een grote reünie.

12 Quinn zelf noemt het op zijn website 'You are the World', zie <https://lorenzoquinn.com/portfolio-items/you-are-the-world-leusden-the-netherlands/>

13 Zie het artikel "AFAS-kantoorgebouw klaar om de eerste Oekraïense vluchtelingen te ontvangen," *Leusder Krant*, 25 mei 2022.

14 Zie Kees van der Knijff, *De Heer is mijn Herder, maar hoe leidt Hij mij? Denken over Gods leiding in tijden van keuzestress*, Heerenveen: Groen, 2020. Ik dank mijn collega Ronelle Sonnenberg voor deze verwijzing. Zie nu ook: Kees Boele, *Adagio: Een remedie tegen stress onder studenten*, Utrecht: KokBoekencentrum, 2025.

van God.¹⁵ Wie de vraag stelt verzekert mij dat hij of zij Gods hand zou herkennen. Maar is dat wel zo? Spreekt de Bijbel wel echt zo spectaculair over die hand van God?

Voor velen is de Bijbel een oud boek. Onbelangrijk. Niets meer mee te doen. Voor anderen is de Bijbel wel belangrijk, maar dan als een Heilig Boek. Een boek als een blok beton, waar je steeds vaker hard tegenaan loopt met je vragen van nu.¹⁶ Het is waar dat het Oude Testament een boek is uit lang vervlogen tijden, maar wel geschreven door, voor en over mensen zoals u en ik. De hoogleraar geschiedenis Jacob P. Dunn vertelde meer dan honderd jaar geleden dat hij op college eens had verteld over de door koning Salomo aangelegde wegen, waarop een student hem verbaasd had gevraagd: "Professor, bedoelt u te zeggen dat Salomo een echt persoon was? Ik dacht dat het gewoon iemand uit de Bijbel was."¹⁷ Jonge mensen worstelen met de Bijbel en met God. Er zijn prachtige geloofsuitspraken over God en de wereld gedaan, maar zijn ze nog houdbaar?¹⁸ Daar komt nog de vraag bij in hoeverre we in onze moderne wereld nog kunnen uitgaan van een ingrijpen van God, zoals debatten over 'God's action' en Gods interventie wel laten zien.¹⁹

Maar wat bedoelden bijbelschrijvers als ze spraken over de hand van God? Ik wil u meenemen door de tijd, door tekst, context en cultuur van het Oude Testament, aan de hand van dat beeld van 'de hand van God'. Juist vanuit die

-
- 15 Zie bijv. 'Where is his outstretched hand?' (<https://www.reddit.com/r/Jewish/>) en 'Waarom grijpt God niet in?' (<https://cvandaag.nl/90615-oorlog-oekraïne-waarom-grijpt-god-niet-in-dr-wim-dekker-antwoordt>).
 - 16 Christo Lombaard, "Hide and seek: Aspects of the dynamics of Bible translation," *Acta Theologica Supplementum* 12 (2009), 1-15, spec. 8-9, duidt dit aan als 'de Bijbel als fetish', iets heiligs dat een groter gevoel van stabiliteit geeft dan het in werkelijkheid heeft en onrealistische verwachtingen oproept die explosieve gevolgen kunnen hebben in een tijdperk van toenemend fundamentalisme.
 - 17 Jacob P. Dunn, "The Unknown God," *The Biblical World* 42 (1913), 351-361, hier 351.
 - 18 Zoals Zondag 10, vraag 27 over de voorzienigheid en Gods hand in het leven. Zie bijv. de discussie bij Van der Knijff, *De Heer is mijn Herder*, 49-53, over bijbelse voorbeelden van het vaststellen van 'Gods wil', waar Van der Knijff waarschuwt dat het de vraag is of zoeken naar 'Gods wil' wel zo bijbels is als het lijkt.
 - 19 Zie over de mogelijkheid of onmogelijkheid van Gods ingrijpen de vele discussies over *divine action*, zoals Gijsbert van den Brink, "Are Theological Explanations Superfluous? The Cognitive Science of Religion and Ockham's Razor," in D.A. Finnegan e.a. (red.), *Conjunctive Explanations in Science and Religion*, New York: Routledge, 2023, 215-235, <https://doi.org/10.4324/9781003251101-23>; Ignacio Silva, "Epistemic Progress in the Divine Action Debate," in: Gijsbert van den Brink, Rik Peels en Bethany Sollereeder (red.), *Progress in Theology: Does the Queen of the Sciences Advance?*, New York, Routledge, 2025, 170-185.

veel gehoorde roep tot God: ingrijpen! Want waar is die sterke hand, waar is die uitgestrekte arm van vroeger?

Post-theïsme

We leven in een tijd die wordt aangeduid als post-theïstisch, de tijd *na* God. De wetenschap is doorgegaan en God lijkt achtergebleven in de tijd, of zelfs verdwenen uit de tijd. De mens vliegt door de ruimte. Juist in de moderne tijd is binnen de filosofie en in discussies over geloof en wetenschap veel te doen over de mogelijkheid of onmogelijkheid van Gods ingrijpen in deze wereld. Daarbij wordt eveneens de term ‘hand van God’ moeiteloos gebruikt, overigens veelal zonder enige verwijzing naar de Bijbel, waar de uitdrukking toch vandaan komt. Robert Brennan schreef zelfs een heel boek over de hand van God gezien vanuit de discussie tussen theologie, filosofie en wetenschap. Terwijl wetenschappelijk het bestaan van de ziel betwijfeld wordt,²⁰ schrijft Brennan daarentegen:

Het denken over het handelen van God is bedoeld om Gods persoonlijke contact met mensen te beschrijven. Als zodanig kunnen theologen dit idee niet gemakkelijk loslaten.²¹

Als er geen metafysische ziel is dan zullen veel theologische beschrijvingen gereviseerd of zelfs verlaten moeten worden. (...) Waar het om gaat is de vraag of goddelijke communicatie met mensen werkelijk zo intiem en persoonlijk kan zijn als de christelijke theologie heeft vastgesteld.²²

-
- 20 Zie Dick Swaab, *Wij zijn ons brein: Van baarmoeder tot Alzheimer*, Amsterdam: Contact, 2010. Overigens ook veelvuldig tegengesproken, zie bijv. Menno Oosterhoff, “Het brein van Swaab,” blog in *Medisch Contact*, 11 januari 2017, <https://www.medischcontact.nl/ opinie/blogs-columns/blog/het-brein-van-dick-swaab>. Zo ook Dirk de Wachter, in een interview in *Medisch Contact*, 8 december 2016: “Als we de mens zien in interactie met de wereld is de vrije wil een noodzakelijk iets. De meest wezenlijke dingen in ons bestaan zijn in interactie: de liefde, de vriendschap, de samenleving.” <https://www.medischcontact.nl/actueel/laatste-nieuws/artikel/ik-pleit-voor-een-beetje-ongeluk-kig-zijn>. Voorts ook Irvin Yalom, en Thijs Launspach (zie Aik Kramer en Thijs Launspach, *Quarterlife: kansen, kopzorgen en keuzes van de twintigers van nu*, Amsterdam: Bert Bakker, 2012).
- 21 Robert Brennan, *Describing the Hand of God: Divine Agency and Augustinian Obstacles to the Dialogue between Theology and Science*, Eugene: Wipf & Stock, 2015, xv.
- 22 Brennan, *Describing the Hand of God*, 12. Ten aanzien van het spreken over de ziel in dogmatische zin, zie Martine Oldhoff, *Soul Searching with Paul: A Theological Investigation of Cultural, Traditional, and Philosophical Concepts of the Soul*, Amsterdam, 2021; Idem, *Kijk op de ziel*, Utrecht: Kok, 2020.

Religie als vorm van duiding

In zijn boek *Boven is onder ons* zet Rick Benjamins op heldere wijze de gang van de theologie in de afgelopen decennia uiteen. Een voor dit betoog belangrijke notie is gelegen in de visie van Jörg Lauster, die als vertrekpunt neemt dat religie een vorm van duiding is. Zo ziet hij de Bijbel als een literaire uitdrukingsvorm van religieuze ervaring, die op zijn beurt ook weer nieuwe ervaring mogelijk maakt, doordat de teksten de duiding van eigen ervaringen voeden en verruimen via de ervaringen beschreven in de Bijbel.²³

Het bijbelonderzoek heeft sinds de Verlichting uiteraard ook meer en meer laten zien dat geschreven teksten gebeurtenissen die soms ook elders zijn beschreven (bijvoorbeeld in de annalen van Assyrische of Babylonische koningen) duiden als religieuze ervaring. Waar het gebied van Juda in de achtste eeuw lange tijd wonderbaarlijk gespaard lijkt te worden, in tegenstelling tot Samaria, is ook een logische verklaring mogelijk. De vlakte onder Jeruzalem bestaat uit bouwland en voor legers was het pure noodzaak om de daar nog werkzame boeren te behouden voor hun foeragering. Tegelijk kan men zich voorstellen dat de inwoners van Jeruzalem en Juda het beschouwd hebben als teken van Gods beschermende hand, dat zij lange tijd een vrije enclave bleven binnen het Assyrische rijk, terwijl overal om hen heen de vijandelijke legers oprukten.²⁴ De annalen van de Assyrische koningen vermelden jaarlijkse overwinningen. Zo blijken er tussen 745 en 728 v.Chr. maar liefst achttien overwinningstochten gehouden te zijn, die even zovele kleine, zelfstandige regio's troffen.²⁵ De vraag voor vele volkeren was in die tijd dus niet *of* zij zouden worden aangevallen en verslagen door de Assyriërs, maar *wanneer*. Als de kleine regio Juda dan telkens buiten schot blijft, is dat op zijn minst opmerkelijk, ook al is het vanuit militair perspectief verklaarbaar. Vanuit geloofservaring heeft men het in Juda geheel anders beleefd, *God* spaarde hen keer op keer. Ervaringen kan men per definitie pas achteraf betekenis geven. Zoals Gunning ooit schreef, verwijzend naar Goethe: “Diep weemoedig zegt Goethe op een van de laatste bladzijden van *Wahrheit und Dichtung*, van jeugd en ouderdom sprekende, dat wij gewoonlijk de strategie pas leren inzien als de veldtocht voorbij is.”²⁶

23 Rick Benjamins, *Boven is onder ons: Denken over God na God*, Middelburg: Skandalon, 2022, 148-149.

24 Johannes de Moor, *Micah* (HCOT), Leuven: Peeters, 2020, 125-126.

25 Manfred Weippert, *Historisches Textbuch zum Alten Testament*, Göttingen: Vandenhoeck & Rupprecht, 2010, 288.

26 Johannes Hermanus Gunning, *Spinoza en de idee der persoonlijkheid*, Utrecht: Kemink & Zoon, 1876,

God als werkelijkheid

Benjamins verwijst naar Von Sass die stelt dat, hoewel we kunnen constateren dat God geen vast te stellen object is, God daarmee nog niet ophoudt te bestaan als ‘tegenover’ van de mens,²⁷ kortom als spiegel van de mens. In de moderne theologie wordt God gezien als de *werkelijkheid* waarin wij leven.²⁸ Al zou ik dan liever spreken van de werkelijkheid in *wie* wij leven,²⁹ om de simpele reden dat een mens nu eenmaal het beste kan denken over God in relationele en antropomorfe beeldspraak. God als een werkelijkheid die groter is dan het universum, waarin God zowel oneindig veel groter dan de mens gedacht kan worden, als ook zeer dichtbij in een vierde of vijfde dimensie.³⁰ Volgens Muis is het model van een meer dan driedimensionale ruimte echter niet geschikt om op God zelf toe te passen³¹ en het kan leiden tot panentheïsme: de geschapen werkelijkheid bestaat dan niet relatief zelfstandig tegenover haar Schepper, maar vormt als het ware deel van haar Schepper.³² Daartegenover plaatst hij het idee van ruimte als “de relatie ‘naast elkaar’ tussen twee verschillende dingen.” God leeft in de relaties van Vader, Zoon en Geest, in een andere tijd dan die van het geschapene, en “[l]iefde is bewegen naar een ander en

262, (zie GVW 3, 342v.). Ik dank mijn collega Leo Mietus voor deze verwijzing.

27 Benjamins, *Boven is onder ons*, 155.

28 Zo bijv. Hartmut von Sass. Zie Benjamins, *Boven is onder ons*, 152.

29 Graag aansluitend bij Paulus' uitspraak: “in Hem leven wij, bewegen wij en zijn wij.” (Hand. 17:28) en zijn “uit hem komen ook wij voort.”

30 Voor het denken over God in een andere dimensie, buiten de slechts drie dimensies waarin de mens kan waarnemen, zie Jan Muis, “Tijdelijk opgeborgen: Miskotte over de hemel,” in: Edward van 't Slot e.a. (red.), *Messiaanse exegese: Bijbelse theologie met het oog op het Rijk. Opstellen aangeboden aan Rinse Reeling Brouwer*, Utrecht: KokBoekencentrum, 2019, 167-175, spec. 173-175. Zie ook Wim van Vlastuin, “Wat is de essentie van christelijke identiteit,” in: Idem, *Voor hart en hoofd: Een essay over Christus-identiteit in het onderwijs*, Apeldoorn: De Banier, 2019, 33. Wat betreft het nadenken over de opstanding van Christus schrijft hij: “Laten we ons eens voorstellen dat Christus beschikt over vier of meer dimensies. Dan is het voorstelbaar dat Hij vlak bij ons is, terwijl wij Hem niet zien. Dan hoeven ook de astronomische afstanden in het heelal geen verhindering meer te zijn om van Zijn nabijheid verzekerd te zijn.”

31 Jan Muis, “Our Spatial Reality and God,” *HTS Theologische Studies / Theological Studies* 77,3 (2021), a6890, 10 pages. <https://doi.org/10.4102/hts.v77i3.6890>, 6-10.

32 Zie bijv. het gedachtenexperiment bij Loring Moody, prominente abolitionist uit Boston, in zijn boek *The Problem of Life and Immortality*, Boston: William White and Company, 1872, 26-31. Hij stelt de mens voor als bloedcel in God. Zoals een bloedcel alleen maar kan leven in een lichaam, zo ook de mens in God. Hij vergelijkt de bloedcel vervolgens met de wereld in het universum. In de bloedcel onderzoeken vele mensen op diverse manieren wat er om hen heen kan zijn en hun conclusie is gelijk: er moet iets groots en oneindigs om hen heen zijn waar zij deel van uitmaken.

bewogen worden door een ander.” Dit leven van de drie-ene in relaties kan dan Gods eigen ruimte buiten de tijd van de Schepping zijn. Toch is die andere ruimtelijkheid van God niet geheel anders dan die van het geschapene. Daarin ziet Muis dan ook de ‘ruimte’ voor God om persoonlijk en plaatselijk toch betrokken te zijn bij al wat geschapen is, waaronder ook mensen.³³

In *Boven ons is onder ons* bespreekt Benjamins ook de mogelijkheid van transcendentie-ervaringen, waarbij hij aangeeft dat het de mens zelf is die daar woorden aan geeft. Hiervoor wijst hij met name naar Jörg Lauster, samenvattend:

*Het is geen ervaring van een bovennatuurlijk object, maar een ervaring waarvoor het subject transcendentie begrippen of religieuze taal gebruikt (...). De ervaring (is) onalledaags en valt in een buitencategorie waarvoor alle andere taal ongeschikt is.*³⁴

Zulke ervaringen vindt men volgens Lauster met name in natuur, kunst en andere gelukservaringen. Belangrijke conclusie van Benjamins: Na God kan het nog altijd over God gaan:

*Een theologie van God na God opent een nieuwe ruimte waarin wij onszelf met behulp van de notie God in de wereld met anderen kunnen plaatsen.*³⁵

Dynamische bijbeluitleg en theologie

In zijn boek zet Benjamins een lijn uit die ook in de Bijbel al is te zien en waar men vanaf de vroegste tijden al mee bezig is geweest. Het telkens weer opnieuw bevragen en uitleggen van de teksten bij veranderende situaties. Overigens is dit niet voorbehouden aan bijbelschrijvers. Ook buiten Israël is te zien dat oude teksten geactualiseerd werden. In de Bijbel is het bijvoorbeeld te zien in de aangepaste beschrijving van het verbond, na de ervaring van de ballingschap, zoals in Jeremia 30-31, met name 31:31-34, over het *nieuwe* verbond.

33 Muis, “Tijdelijk opgeborgen,” 174.

34 Benjamins, *Boven is onder ons*, 265.

35 Benjamins, *Boven is onder ons*, 253.

De dynamiek van de Bijbel is van belang om geloof, wetenschap en de wereld van nu met elkaar te kunnen blijven verbinden. Die gedachte vormt ook de achtergrond van het *Dynamic Bible Sources Project*, dat ontwikkeld is met het oog op hedendaagse theologie. De komende jaren willen we binnen het oudtestamentisch onderzoek aan de PThU hieraan werken via het verzamelen, beschrijven en digitaal beschikbaar maken van de heden ten dage beschikbare filologische, archeologische, bijbelse en buitenbijbelse informatie bij specifieke bijbels-theologische begrippen. Het project vormt een spin-off van het aan de PThU aangestuurde *Semantics of Ancient Hebrew Database*-project (<https://sahdonline.com/>).

Metaforisch spreken over God

Toen ik studenten uitlegde dat de theologische taal van de Bijbel metaforisch is, vonden sommigen dat te ver gaan. Spreken wij niet juist letterlijk over bijvoorbeeld Gods macht en kracht? En over zijn koningschap? Misschien, maar dan wel in andere zin dan dat we zulke woorden in onze menselijke conversatie gebruiken. Het is dan meer op basis van analogie.³⁶ Overigens is het idee dat religieuze taal metaforisch is, niet iets van de huidige tijd. De bijbelschrijvers zelf waren zich er al van bewust dat ze in beeldspraak over God spraken.³⁷ Juist voor dat wat ons mensen overstijgt hebben we geen passende taal en metaforische taal is dan een krachtig middel om woorden te vinden voor het onbeschrijflijke. Als het gaat om het beschrijven van de liefde, snapt ieder dat metaforische taal dan enorm behulpzaam is (zie het boek Hooglied). Ook in andere wetenschappen is metaforische taal heel gebruikelijk voor dat wat niet te begrijpen is. Zo zal in de astronomie niemand vallen over de aanduiding 'zwarte gaten' voor een verschijnsel in het universum waarin alles dat te dichtbij komt verdwijnt, zelfs het licht. We weten inmiddels dat zwarte gaten meer een soort puntzakken zijn. Toch blijven wetenschappers spreken over 'zwarte gaten', omdat het woord zo is ingeburgerd dat iedereen begrijpt wat er wordt bedoeld.

36 Over de mogelijkheid om letterlijk over Gods eigenschappen te spreken, zie Jan Muis, "Het kennen van God: In gesprek met Gerrit Immink," *Kerk en Theologie* 56, 2 (2005), 97-112.

37 Voor de beschrijving van de Godservaring in de Bijbel, zie o.a. Bernd Janowski, *Anthropologie des Alten Testaments: Grundfragen – Kontexte – Themenfelder*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2019, 289-291 (Gott/Gottes Angesicht schauen) en 291-314 (Der Kontakt mit dem Heiligen).

Zo is het ook in het bijbels spreken. De veelheid aan beelden voor God laat al zien dat we met beeldspraak te maken hebben. God is zowel herder, als koning, als rechter, als rots, als arend, zowel vader als moeder, als bruidegom. En nog heel veel beeldspraak meer.³⁸ Sowieso is het al lastig om werkelijk letterlijke uitspraken te doen, zelfs heel gewone taal is in principe al ambigu. Wanneer we spreken over een tafel of een stoel, heeft elk mens een ander beeld voor zich. George Lakoff en Mark Johnson hebben daarom wel gesteld dat in feite alle taal metaforisch is.³⁹ Dat gaat ver, want in dat geval wordt het wel heel moeilijk nog onderscheid te maken tussen letterlijke en metaforische taal.

Al in de vierde eeuw voor Christus schrijft kerkvader Efreem de Syriër (306-373) bij het feit dat God in zoveel metaforen aan de mensheid is verschenen:

We moeten ons realiseren dat, als hij niet de namen op zulke dingen had gelegd, het voor hem niet mogelijk geweest zou zijn met ons mensen te spreken. Door middel van dat wat bij ons hoort kwam hij dicht naar ons toe: hij kleepte zichzelf in onze taal, opdat hij ons zou kunnen bekleden met zijn manier van leven.⁴⁰

-
- 38 Zie Annette Schellenberg, "Traces of Negative Theology in the Hebrew Bible," *Revue de l'Histoire des Religions* 2 (2020), 239–257 (juxtaposition of different metaphors about God), <https://doi.org/10.4000/rhr.1053>. Zie verder o.a. Marjo Korpel, *A Rift in the Clouds: Ugaritic and Hebrew Descriptions of the Divine*, Münster: UGARIT-Verlag, 1990; Paul Del Brasse, *Metaphor and the Incomparable God in Isaiah 40–55* BIBAL Diss.Series, 9), Richland Hills: BIBAL Press, 1997; Pierre van Hecke, *Metaphor in the Hebrew Bible* (BETL, 187), Leuven: Peeters, 2005; Korpel en De Moor, *De Zwijgende God*, 53–58; Isaac de Hulster en Brent Strawn, "Figuring יהוה in Unusual Ways: Deuteronomy 32 and Other Mixed Metaphors for God in the Old Testament," in: Isaac de Hulster e.a. (red.), *Iconographic Exegesis of the Hebrew Bible / Old Testament: An Introduction to Its Method and Practice*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015, 117–133; Mason D. Lancaster, *Hosea's God: A Metaphorical Theology*, Atlanta: SBL, 2023.
- 39 George Lakoff en Mark Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago: Univ. of Chicago Press, 1980.
- 40 Vertaling gebaseerd op Samuel P. Brock en George A. Kiraz, *Ephrem the Syrian: Select Poem*, Provo: Brigham Young Univ. Press. 2006, 19.

Zoals later Bavinck in zijn Dogmatiek schrijft:

In de Schrift komen dus niet hier en daar enkele anthropomorphismen voor; de gansche Schrift is anthropomorphistisch. Van de eerste tot de laatste bladzijde getuigt zij van een komen Gods tot en een zoeken van den mensch. De gansche openbaring Gods concentreert zich in den Logos die σαπξ is geworden, en als het ware ééne vermenschelijking, ééne menschwording Gods. Als God tot ons sprak op goddelijke wijze, geen schepsel zou Hem verstaan; maar dit is zijne genade, welke reeds met de schepping een aanvang nam, dat Hij tot zijn schepselen zich nederbuigt en tot hen spreekt en aan hen verschijnt op menschenlijke wijze. Daarom zijn al de namen, waarmede God zichzelf noemt en door ons noemen laat, aan aardsche en menschenlijke verhoudingen ontleend. (...) Maar het anthropomorphisme gaat in de Schrift nog verder. Al wat aan menschen en zelfs aan schepselen eigen is, wordt ook aan God toegeschreven, inzonderheid partes hominis, membra corporis, sensu, affectus, actiones, subjecta en adjuncta humana.⁴¹

41 H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, Tweede deel, vierde onveranderde druk, Kampen: Kok, 1928, 68.

2. De hand van God en goden

2. De hand van God en goden

De hand van goden in de wereld van de Bijbel

Om het beeld van Gods hand te begrijpen begin ik breed, om langzaam in te zoomen. Lang voordat het volk Israël ontstond, woonden er Kanaänitische volkeren in het gebied van het huidige Gaza, Israël, Libanon, Jordanië, Syrië en Turkije. Ze spraken talen die sterk leken op het latere Bijbels Hebreeuws. Men kon elkaar redelijk goed verstaan, net als Nederlanders en Vlamingen. De geschreven taal was vrijwel gelijk, alleen de uitspraak verschilde.

Sinds de vondsten in 1929 van het oude Ugarit, een stad gelegen aan de kust van het huidige Syrië, is een grote verzameling Kanaänitische teksten ontsloten, waaronder ook een bibliotheek van religieuze teksten op kleitabletten.⁴² Daaruit weten we dat de goden in Kanaän vooral heel erg menselijk werden voorgesteld: met handen, voeten, benen, met neus, ogen en oren. Deze goden lijken hun handen vooral te gebruiken om wapens, zoals speren, te werpen naar vijanden.⁴³ Ook gebruiken de goden hun handen voor praktische zaken, zoals het vastpakken van een beker wijn⁴⁴ en het maken van gebruiksvoorwerpen van zilver en goud.⁴⁵

Dat het menselijke uiterlijk van de goden als metaforische taal beschouwd moet worden, blijkt uit het feit dat bij de goden alles veel groter is dan bij mensen. Zo wordt van dienaren van de god Baäl gezegd dat ze moeiteloos een forse berg in de palm van hun hand nemen en optillen, om zo de tunnel naar de onderwereld te kunnen binnengaan.⁴⁶

42 Inleidend materiaal over Ugarit: Sibylle von Reden, *Ugarit und seine Welt: Die Entdeckung einer der ältesten Handelsmetropolen am Mittelmeer*, Bergisch Gladbach: Gustav Lübbe, 1992; Wilfred Watson en Nick Wyatt, *Handbook of Ugaritic Studies*, Leiden: Brill, 1999; Izak Cornelius en Herbert Niehr, *Götter und Kulte in Ugarit: Kultur und Religion einer nordsyrischen Königsstadt in der Spätbronzezeit* (Zaberns Bildbände zur Archäologie), Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2004.

43 Zo zwaait de god Baäl dreigend met de knots van de donder in zijn hand (KTU 1.4:VII.40f.) en houdt de god Mot (god van de dood) de staf van rouw en van weduwschap in zijn hand (KTU 1.23:37ff.). De godin Anat blijkt zelfs met blote handen te vechten en met een stok en het hout van haar boog soldaten in elkaar te slaan, waardoor ze na de strijd het bloed van haar handen en vingers moet wassen (KTU 1.3:II, regels 5-16, 32-33). Ook dreigt ze haar vader El in elkaar te timmeren en met haar rechterhand (*ymn*) de dochters van de hoogste god El te grijpen en zijn kinderen te slaan met haar 'machtige lange arm' (*bgdlt 'arkt*) als ze haar zin niet krijgt (KTU. 1.3:V.23; 1.18:I.9f.)

44 KTU 1.3:I.10-11. De god Motu gebruikt zijn twee handen om te eten (KTU 1.5:I.19ff.).

45 Zoals de handwerksman van de goden, Kotharu-en-Khasisu, als zijn dagelijks arbeid doet (KTU 1.3:VI.23).

46 KTU 1.4:VIII.5-6; 1.5:V.13-14.

De hoogste god El gebruikt zijn handen ook om uit klei een nieuw wezen te scheppen, dat in staat moet zijn een zieke, aardse koning te genezen (KTU 1.16:V.28-30). Goden konden ook zegenen en van dezelfde god El wordt verteld hoe hij de hand zegenend heft en een beker in de andere hand neemt, om een aardse koning te zegenen.⁴⁷ Daarnaast verwijst de hand van de goden ook naar hun macht (KTU 2.10:11-12):

*En de hand van de goden is hier,
net zo sterk als Mot.*

In deze tekst wordt de hand van de goden beschouwd als een destructieve kracht, een hand die kan verwoesten en net zo sterk is als de dood (de god Mot). Dat men ook onder de Kanaänieten twijfelde over de inzet van de hand van de goden, blijkt wel uit de volgende spreuk over de hand van de god Baäl, hier aangeduid als Zafanu, 'hij-van-de-Zafon', verwijzend naar de berg Zafon waarop hij troonde (KTU 1.19:II.35f.):

*Door de hand van Zafanu zijn sommigen overwinnaars,
maar door (de hand van) Zafanu missen anderen de overwinning.*

De spreuk gaat over de macht die Baäl op aarde heeft jegens mensen en geeft aan dat de aanhangers van Baäl geloofden dat door de hand van Baäl er zowel goede als kwade dingen konden gebeuren. Waar Baäl de ene mens de overwinning geeft door zijn hand, delft de ander door diezelfde hand het onderspit. In een bezweringstekst (KTU 1.82:14) wordt de god Baäl opgeroepen om een monster te grijpen en zijn hand sterk (*ams*) te laten zijn.⁴⁸

Ook in het oude Egypte worden menselijke beschrijvingen voor de goden gebruikt. Omstreeks de 13e eeuw voor Christus (mogelijk is dat ook de tijd van Mozes), propageerde koning Echnaton een soort monotheïstische godsdienst. Van de ene god Aton, de zon, wordt in een psalm gezegd via het parallelisme gezegd dat zijn stralen zijn als handen:

47 KTU 1.15:II.16-20, "El nam de kom in zijn hand, de beker in zijn rechterhand, hij zegende zijn dienaar, El zegende Keret, de edelman." Voor afbeeldingen van zegenende gebaren van godenbeelden, zie Tallay Ornan, " 'Let Ba'al Be Enthroned': The Date, Identification, and Function of a Bronze Statue from Hazor, *Journal of Near Eastern Studies* 70/2 (2010), 253-280.

48 Vergelijk het Hebreeuwse *יָמָא*, zie Jes. 35:3; Ps. 80:18; 89:22.

*Uw stralen zorgen voor alle velden,
als u schijnt leven zij, zij groeien voor u. (...)
(Allen op) aarde komen uit uw hand,
zoals u ze geschapen heeft.⁴⁹*

Op een afbeelding van Aton is dat mooi zien. Zijn stralen, allemaal eindigend in teder strelende handjes, beschijnen de koninklijke familie, farao Echnaton en zijn vrouw Nefertete en hun kinderen. De bijbelse tekst van Numeri 6:24–26, “J^{hwh} doe zijn aangezicht over u lichten,” roept eenzelfde, verwarmend beeld van God op, een stralend gezicht dat ons als het ware streelt met de stralen van haar licht. Het verschil met de bijbelse voorstelling is, dat God niet de zon zelf is, maar de zon geschapen heeft. De zonnegod Aton wordt in Egypte ook wel ‘de Heer van de hand’ genoemd, omdat hij met zijn handen alles geschapen heeft.⁵⁰

Bij de Hettieten, in het gebied van Anatolië (Turkije), werden goden gerepresenteerd door symbolische of diervormige godenbeelden. Het waren een soort standaarden, waarvoor dan bijvoorbeeld plengoffers werden gebracht.⁵¹

Zo wordt de zonnegod voorgesteld door een zonnescijf en berggoden door een verzameling wapens, maar interessant is hier dat de oorlogsgod in de stad Tammeka als volgt wordt beschreven: “De godheid is een vuist (rhyton) van zilver van een gewicht van twintig shekels.” Het bijzondere is dat deze tekst bevestigd is door de vondst van een zilveren beker in de vorm van een vuist.⁵² De zilveren vuist representeert de godheid en werd vermoedelijk gebruikt voor het brengen van plengoffers.⁵³ In feite pakte de offerende koning daarbij bij wijze van spreken de hand van de godheid vast en beeldde zo een soort

49 Uit de Aton-psalm, naar de vertaling van Miriam Lichtheim, “The Great Hymn to the Aten,” in: W.W. Hallo (red.), *Context of Scripture*, Leiden: Brill, 1997, deel. 1, 44-46.

50 Miriam Lichtheim, “Mererikare,” *Context of Scripture*, vol. 1, 65.

51 Ana Arroyo, “Hittite Open-Air Cult Places and their Relation to the Community During Festivals,” in: Rocío Da Riva, Ana Arroyo, en Céline Debourse (red.), *Ceremonies, Feasts and Festivities in Ancient Mesopotamia and the Mediterranean World* (Melammu Workshops and Monographs, 7), Münster: Zaphon, 2022, 13-50, spec. 27-28.

52 De zilveren vuist-rhyton is opgenomen in de collectie van het Boston Museum of Fine Arts (<https://collections.mfa.org/objects/322343/drinking-vessel-in-the-shape-of-a-fist>). Zie Billie Jean Collins, “A Statue for the Deity: Cult Images in Hittite Anatolia,” in: Neal H. Walls (red.), *Cult Image and Divine Representation in the Ancient Near East*, 13-42, spec. 26-27.

53 Billie Jean Collins, *The Hittites and their World*, Atlanta: SBL, 2007, 132-133.

verbondsgebaar uit: twee in elkaar grijpende handen (het formele handen schudden zoals politici ook tegenwoordig nog vaak doen).

De hand van God in het Oude Testament

Hoewel de uitdrukking 'hand van God' heel bijbels lijkt, komt deze vorm (יְד־אֱלֹהִים) in het Hebreeuws slechts zesmaal voor, in de boeken Ezra en Nehemia. Gunstige gebeurtenissen worden daar verklaard als door God geleid. Men zag het zo dat Gods goede hand beschermend op de genoemde personen was geweest.⁵⁴ In de talloze andere teksten waar over Gods hand wordt gesproken is het ofwel de hand van J_{HWH}, of via bezittelijke voornaamwoorden wordt duidelijk dat er sprake is van Gods hand, zoals 'uw (rechter)hand' en 'zijn (rechter)hand', dan wel 'mijn (rechter)hand', als God zelf als sprekend wordt beschreven.⁵⁵

De bijbelse roep om Gods ingrijpen en Gods hand is al vrij oud. In Rechters 6, waar het volk Israël bedreigd wordt door de Midjanieten, verschijnt er een boodschapper van J_{HWH} aan Gideon, die hier voor het eerst voorkomt en die koren aan het uitslaan is in een wijnbak op het veld. De boodschapper zegt:

"God is met u." Waarop Gideon sarcastisch stelt: "Als J_{HWH} dan echt met ons is, waarom overkomt ons dit dan allemaal? Waar blijft Hij dan met zijn wonderbaarlijke daden, waarover onze voorouders hebben verteld?" (Recht. 6:12-13).⁵⁶

-
- 54 Ezra 7:9; 8:18, 22; Nehemia 2:8, 18 en ook Ezra 8:31, waar alleen het woord 'goed' ontbreekt. In dit laatste vers staan de hand van God en de holle hand van de vijand tegenover elkaar, zie Bob Becking, *Ezra, Nehemia* (Prediking van het Oude Testament), Utrecht: Kok, 2017, 109. In Ezra 7:28 komt een vergelijkbare conclusie voor maar is de uitdrukking uitgebreid tot 'de hand van J_{HWH} God'.
- 55 De hoeveelheid teksten is zo groot dat vermoedelijk AI eraan te pas moet komen om het aantal specifieke teksten over Gods hand te verzamelen. De woordenboeken bespreken het thema wel, maar noemen geen frequentie van het gebruik in de Hebreeuwse Bijbel. Een eigen telling levert een totaal van 1462 op, voor alle teksten waarin het Hebreeuwse of Aramese woordvoor 'hand' voorkomt. De enige die in een concordantie specifiek heeft genoteerd waar sprake is van Gods hand in die veelheid is Gerhard Lisowsky, *Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament*, derde verbeterde druk, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1993. Zie verder Peter Ackroyd, "יָד: *yād*," in: Johannes Botterweck en Helmer Ringgren (red.), *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, deel 3, Stuttgart: Kohlhammer, 1982, 422-455, spec. 447-451; Manfred Dreytza, "יָד: (*yād*, hand, power, side)," in: Willem van Gemeren (red.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis*, deel 2, Carlisle: Paternoster, 1996, 402-405.
- 56 Opmerkelijk is de overgang in suffix van singularis naar pluralis, vaak gezien als argument voor een latere toevoeging. Snelle overgangen van enkelvoud naar meervoud voor het collectief van het volk zijn in het Hebreeuws echter heel gewoon. Zie ook I. Young, "Am Construed as Singular and Plural in Hebrew Biblical Texts: Diachronic and Textual Perspectives," *Zeitschrift für Althebraistik* 12 (1999), 48-82; Idem, "*Edah* and *Qahal* as Collective Nouns in Hebrew Biblical Texts," *Zeitschrift für Althebraistik* 14 (2001), 68-79; zie ook Marjo C.A. Korpel, "Exegesis in the Work of Ilmilku of Ugarit," in:

Opmerkelijk in deze vermoedelijk zeer oude tekst (mogelijk een van de oudste teksten binnen het Oude Testament) is dat hier al de visie voorkomt dat Gods hand handelt via mensenhanden. Het antwoord op Gideons vraag is namelijk dat *hijzelf* degene is die opdracht krijgt het volk te bevrijden. Volgens de bijbelschrijver geeft Gideon aan, dat hij dan wel graag zekerheid wil zien via een symbolische handeling door God (Recht. 6:36-37), “als het voor u de bedoeling is om Israël te bevrijden door *mijn hand*” (בְּיָדִי). De opvatting dat Gods hand handelt en bevrijdt via mensenhanden zal later nog veel vaker worden naar voren komen.

In het Psalmenboek roept de dichter van Psalm 44 in vers 24-27 uit:

*Word wakker, Heer, waarom slaapt U?
Ontwaak! Verstoot ons niet voor eeuwig!
Waarom verbergt U uw gelaat?
Waarom vergeet U onze ellende, onze nood?
Onze ziel ligt neergebogen in het stof
ons lichaam vastgekleefd aan de aarde.
Sta op, kom ons te hulp,
verlos ons, omwille van uw trouw.*

De Psalm is al zo oud, maar tegelijk ook zo actueel. Menig mens kan zich herkennen in de boze roep tot God, om eindelijk eens iets te doen. In een andere Psalm stelt de dichter zelfs verbijsterd vast (Psalm 77:11):

*Nu weet Ik wat mij kwelt:
het is het veranderen van de rechterhand van de Allerhoogste.*

Of zoals NBV21 treffend vertaalt: “De hand van de Allerhoogste is niet meer dezelfde.”⁵⁷ Wat opvalt is dat de dichter in de nacht van angst de *eigen* hand heeft opgeheven, maar het contact met God lijkt te missen (Ps. 77:3). Toch blijft de dichter zoeken naar een antwoord en herinnert God en zichzelf eraan “hoe u met uw arm de kinderen van Jacob en Jozef bevrijdde,” een hint naar de sterke hand en uitgestrekte arm bij de uittocht uit Egypte (Ps. 77:12-16).⁵⁸ De vertaling van

Johannes C. de Moor (ed.), *Intertextuality in Ugarit and Israel* (OTS, 40), Leiden: Brill, 1998, 86-111.

57 Het Hebreeuws heeft hier een infinitivus: ‘het veranderen’ van de hand van God. Vervolgens herinnert de dichter zich de daden van God. Zo is duidelijk dat het hier gaat om de vaststelling dat Gods hand veranderd *is*, al geeft de infinitivus wel aan, dat het veranderlijke mogelijk inherent is aan Gods hand.

58 Zie Beat Weber, *Psalm 77 und sein Umfeld: Eine poetologische Studie*, Weinheim: Beltz, 1995, 132.

Psalm 77:11 heeft veel bijbelonderzoekers hoofdbrekens gekost. Beat Weber, hierin gevolgd door Pieter van der Lugt, zegt naar mijn idee terecht, dat alle discussies over dit vers niet echt te maken hebben met moeilijk Hebreeuws, maar vooral met moderne bijbelonderzoekers zelf, die blijkbaar nog net zoveel moeite hebben met Gods veranderlijke hand als de bijbelse Psalmddichter.⁵⁹

Nu is het belangrijk hier goed te lezen en ook de poëtische vorm van de Psalm op te merken. Het kenmerk van Hebreeuwse gedichten is het parallelisme. In Psalm 77 komt viermaal een woord voor de hand voor. Het is allereerst de dichter die onvermoeibaar in de nacht *de eigen hand* opgeheven blijft houden naar God, wachtend op hemels ingrijpen (Ps. 77:3). Vervolgens concludeert de dichter dat er niets meer te merken is van de hand van God en dat *zijn rechter-hand* telkens weer verandert (Ps. 77:11). Daarna volgt er een omslag in het denken van de dichter en komt de herinnering op aan de uittocht uit Egypte.⁶⁰ De dichter herinnert zich hoe *Gods arm* het volk bevrijdde (Ps. 77:15). Ten slotte vindt de dichter zelf het antwoord op zijn zoektocht naar Gods hand, die hij in het begin van de Psalm zo miste. De dichter komt tot een verrassende conclusie: Gods arm was in werkelijkheid te zien in *de hand van Mozes* (Psalm 77:21):

*U leidde uw volk als een kudde,
door de hand van Mozes en Aäron.*

Om dit beeld nog wat verder uit te werken, ook met het oog op de rol van vrouwen bij die 'hand van God': de profeet Micha herinnert zijn hoorders er later opnieuw aan dat het bevrijdende handelen van God via gewone mensen loopt. Micha gebruikt niet het woord 'hand', maar zinspeelt wel op het beeld van de hand van herders die de kudde leiden (Mic. 6:4):⁶¹

59 Weber, *Psalm 77*, 95: "Nicht eine Textverderbnis, sondern das Textverständnis ist die *crux* von 11ab," verwijzend naar John Eaton, die in zijn boek *Kingship and the Psalms*, London: SCM, 1986, 194, laco-niek constateert dat er vele vertalingen mogelijk zijn voor dit vers. Zie ook Pieter van der Lugt, *Cantos and Strophes in Biblical Hebrew Poetry II: Psalms 42–89*, Leiden: Brill, 2010, 333 en 335, die de schijnba-re herhaling van שָׁנָה in verzen 6 en 11 wel als parallelisme opvat maar dan vooral als woordspel, met verschillende vertaling: jaren/veranderen. Calvijn stelt: "ik verwerp de mening niet van hen die het Hebreeuwse woord *shenôš* vertalen door *Veranderingen*; want daar *shanah* betekent *Veranderen*, of iets doen op verschillende tijden, noemen de Hebreeën jaren *shenôš*, van *wederkeren*, omdat zij immer omwentelen" (Johannes Calvijn, *Het boek der Psalmen verklaard*, Vertaald en uitgegeven door J. Boer Knottnerus V.D.M., Utrecht: Ten Hoove, 126).

60 Christoph Levin, Reinhard Müller, *Die Psalmen in ihrer Urgestalt: Rekonstruiert und erklärt*, München: C.H. Beck, 2024, 169.

61 Zie bijv. Jes. 40:10-11.

*Want ik heb je⁶² omhooggeleid uit Egypte,
en ik heb je bevrijd uit de slavernij,
en ik zond Mozes, Aäron en Mirjam om je voor te gaan.⁶³*

Doordat deze drie regels parallel staan in het gedicht⁶⁴ is duidelijk dat in werkelijkheid de bevrijding vooral wordt uitgevoerd door Mozes, Aäron en Mirjam, al ziet de bijbelschrijver het wel zo dat het initiatief bij God vandaan komt. Voor alle vrouwen-studenten die nog aarzelen: Mirjam is jullie al voorgegaan in het voorgaan en volgens de profeet Micha was zij gezonden door God zelf, op gelijke wijze als ook Mozes en Aäron.⁶⁵ Eenzelfde voorstelling van de hand van God is beschreven in Exodus 3:7-10:

JHWH zei:

*Ik heb gezien hoe ellendig mijn volk er in Egypte aan toe is,
(...) daarom ben ik afgedaald
om hen uit de macht van de Egyptenaren te bevrijden,
en om hen uit Egypte omhoog te brengen
naar een mooi en uitgestrekt land,
(...) daarom stuur ik jou nu naar de farao:⁶⁶
en jij moet mijn volk, de Israëlieten, uit Egypte wegleiden.*

62 Het volk, zo al aangesproken in Micha 6:3.

63 Meer letterlijk: "Ik zond Mozes, Aäron en Mirjam voor jullie (aangezicht) uit." Het beeld van de herder, die in dit geval voor de kudde uitloopt, speelt hier duidelijk op de achtergrond mee. Aangezien herders onderweg juist *achter* de kudde liepen, behalve als er meer herders waren, kan men zich afvragen of God als verborgen herder achter de kudde werd verondersteld.

64 Te zien aan de Masoretische tekst-indeling. Voor een overzicht van de methode van tekst-indeling zie de serie *Pericope: Scripture as Written and Read in Antiquity*, uitgegeven in samenwerking met o.a. Raymond de Hoop, Josef Oesch, Paul Sanders en Stanley Porter (huidige uitgever van de serie: Peeters, Leuven). Zie ook de aandacht voor de tekst-indeling in de minutieuze studies van Gerrit Vreugdenhil, *Onheil dat voorbijgaat: Psalm 91 en de (oudoosterse) bedreiging door demonen*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2013, en Willem Jan Dekker, *Wie is deze? Een onderzoek naar de compositie en Godsvoorstelling van Jesaja 63*, Soest: Boekscout, 2020.

65 In Exod. 15:20 wordt Mirjam aangeduid als de profetes (הַנְּבִיאָה). Voor deze bijzondere positie van Mirjam zie ook Johannes C. de Moor, *Micah* (HCOT), Leuven: Peeters, 2020, 287, met n. 47: "The inclusion of Miriam as one of the leaders is remarkable because only here this is done unreservedly."

66 Opnieuw is het werkwoord שלח 'zenden, sturen' gebruikt, zoals ook in Micha 6:4.

Zo wordt ook hier in het boek Exodus het ingrijpen van God en het handelen van mensen in elkaar geschoven. De bijbelschrijver stelt bij de roeping van Mozes in Exodus 3 weliswaar dat God de ellende van het volk heeft gezien en zelf is afgedaald om het volk te bevrijden (Exod. 3:7), maar in werkelijkheid blijkt het toch Mozes te zijn (Exod. 3:10) die de bevrijding moet uitvoeren. Wat de bijbelschrijvers lang geleden dus al deden, is wat ook gelovigen nu nog steeds doen: datgene wat in het eigen leven is gebeurd vanuit geloof betekenis geven en het soms niet alleen zien als puur menselijk handelen of verklaarbare gebeurtenis te zien, maar ook als door God aangespoord menselijk handelen of zelfs als bijzondere Godservaring.

Wanneer in de Exodus-traditie gesproken wordt over de geboden die God geeft, dan wordt daar in het Hebreeuws ook vaak een standaardzin gebruikt die aangeeft dat goddelijk spreken en handelen veelal via gewone mensen liep. Zoals in Leviticus 8:36, "Zij deden alles wat de JHWH hun *door de hand van Mozes* had opgedragen." In veel vertalingen, waaronder ook de Statenvertaling, is dit vaak vertaald als 'door de dienst van Mozes'.⁶⁷ Zowel Gods daden als Gods spreken worden volgens de bijbelschrijvers uitgevoerd door de hand (dan wel: handen) van Mozes. Voor de uitleg maakt het niet echt uit of men dan vertaalt 'door de hand van', 'door de dienst van', dan wel 'door de kracht van' Mozes.⁶⁸

Bovengenoemde teksten laten zien dat al in bijbelse tijden men zich ervan bewust was dat voor het spreken over God beeldspraak nodig is. Het ging niet om een werkelijke hand van God, zoals die van een mens, hoe menselijk God door alle mensvormige beeldspraak in de Bijbel soms ook lijkt. Zoals Numeri 23:19 terecht stelt: 'God is geen mens', en geen 'mensenkind'.⁶⁹ In haar boek *God: An Anatomy* lijkt de Engelse bijbelonderzoekster Francesca Stavrakaki

67 Vergelijkbare teksten: Lev. 10:11; 26:46; Num. 4:37, 45, 49; 9:23; 10:13; 15:23; 16:40; 27:23; 33:1 (door de hand van Mozes en Aäron); 36:13; Joz. 21:8; Rech. 3:4. Deze standaardzin wordt voortgezet in het boek Jozua, waar Jozua Mozes opvolgt, zie Joz. 22:9.

68 De woordenboeken geven voor veel van de genoemde teksten ook de vertaling 'kracht, macht' waar het de combinatie בַּיָּד (*beyad*, 'door de hand van') betreft, waarmee het een meer abstract begrip wordt. Zie bijv. David Clines (red.), *Dictionary of Classical Hebrew*, deel 4, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998, 91a.

69 Ook waar het de hand van God betreft is men zich bewust van het verschil tussen God en mens, zoals Job 40:9 laat zien, waar God in gesprek met Job de retorische vraag stelt: "Heb jij een arm zoals God?"

kopoulou, bekend van BBC-documentaires, er een groot genoegen in te scheppen deze mensvormige beeldspraak expres heel letterlijk te lezen.⁷⁰

Net als buiten Israël wordt ook in het Oude Testament de hand van God vooral genoemd in teksten waarin het gaat over God als strijder. Een bekend voorbeeld is Exodus 15 waar gezongen wordt (Exod. 15:6):

*Uw rechterhand,⁷¹ יְמִינִי – ontzagwekkend in kracht – ,⁷²
uw rechterhand, יְמִינִי, verpletterde de vijand.*

Volgens de bijbelschrijver is God ontzagwekkend in kracht en dat kan gezien worden in de uitwerking van Gods hand, maar die hand is niet zelf ontzagwekkend. Doordat de bijbelschrijvers enkel zeggen dat God zelf ontzagwekkend in kracht is, biedt dit meer ruimte voor de uitleg van Gods hand. Soms kan het de hand van de strijder zijn die vijanden verslaat, maar ook kan Gods hand als beschermend,

70 Zie Francesca Stavrakopoulou, *God: An Anatomy*, Londen: Picador, 2021, een boek waarin ze als een soort patholoog-anatoom het lichaam van God tot in detail fileert, gebaseerd op de Hebreeuwse tekst. In een interview met Elizabeth Oldfield (25 mei 2022) erkent ze ook eerlijk een god die net zo menselijk is als zij zelf interessanter te vinden. Zie: <https://www.theothinktank.co.uk/comment/2022/05/25/francesca-stavrakopoulou-on-vegetarianism-and-studying-theology-as-an-atheist>.

Vergelijkbaar reageerde Sean French (van het schrijversechtpaar Nicci Gerrard en Sean French), in een interview over de Tien Geboden in *Trouw, de Verdieping*, van 12 april 2025, 6–8, die het liefst een paar gekke godjes zou zien. De ene God van Israël draagt echter de aspecten van de vele goden van de omliggende wereld in zich, waarmee de ene God het menselijke en wereldse overstijgt. God is daarmee alles in allen (zie 1 Cor. 15:28). Zie voor het mensvormig spreken over God ook: Silvia Schroer en Thomas Staubli, *Die Körpersymbolik der Bibel*, herziene 2e druk, Darmstadt: WBG, 2005; Andreas Wagner, *God's Body: The Anthropomorphic God in the Old Testament*, vertaald door Marion Salzmann, Londen: T & T Clark, 2019 (Duits: *Gottes Körper*, 2010), als ook Leland Ryken e.a. (red.), *Dictionary of Biblical Imagery*, Leicester: Intervarsity, 1998.

71 Cornelis Houtman, Exodus (HCOT), deel 2, Kampen: Kok, 1996, 28, vertaalt de rechterhand hier met *your powerful deeds*, maar het gegeven dat juist de hand van God en goden ook vaak wordt afgebeeld, wijst erop dat de metafoor toch ook het beeld van een echte hand moet hebben opgeroepen. Grammaticaal is het lastig om 'daden' als het onderwerp te zien van het werkwoord 'verslaan' (van de vijanden) in 6b. De bijbelschrijver lijkt een plastischer beeld voor ogen te hebben.

72 Het 'onzagwekkend in kracht' lijkt eerder een bijstelling bij de Godsnaam en geen beschrijving van Gods hand. Het Hebreeuwse woord voor hand is grammaticaal een vrouwelijk woord, en het hier gebruikte participium is mannelijk en vormt bovendien een extern parallelisme met de herhaling van dit participium in vers 11, 'wie is zo ontzagwekkend (נִכְבָּד) in heiligheid als u?' Voor het verbindende suffix bij het part. in 15:6, de zgn. *hîreq compaginis*, zie Bruce Waltke en M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake: Eisenbrauns, 1990, 8.2 e (p. 127). Al zijn er ook argumenten om het participium toch bij de rechterhand te trekken, zie Houtman, *Exodus*, deel 2, 282.

zegenend, strelend en liefhebbend ervaren worden. Gods hand is niet per definitie een metafoor voor ontzagwekkende kracht. De metafoor is meerduidig.

Niettemin tekent Exodus 15:6 een schokkend beeld. Met beelden op het netvlies van bombardementen in Oekraïne en Gaza wordt het lastig, om teksten als deze te lezen waarin God getekend wordt als een genadeloze legerleider die alles overheerst. Toch zal alleen wie ooit oorlog heeft meegemaakt werkelijk kunnen begrijpen waar oorlogszuchtige taal als deze vandaan komt. Tijden van oorlog waren in de tijd van het oude Israël helaas niet veel anders dan nu. De klassieker *Bomber* van Lenn Deighton (*1929) spreekt hier boekdelen. In gesprek met de krijgsmachtspredikant vraagt de ervaren RAF-piloot Sam Lambert of de kerk geen einde kan maken aan de oorlog. De geestelijke antwoordt:

De oorlog is het gevolg van de zonde van de mensheid, ook die van onszelf. Daarom moeten we oorlog voeren.

Waarop Lambert vraagt:

Dus ik ben de rechterhand van God, is dat echt zo, Padre? Ik vraag me af of de Duitsers padres hebben die hen vertellen dat zij dat zijn.⁷³

Het geeft pijnlijk realistisch aan wat het probleem is van oorlog en de wijze waarop God ook in tijden van oorlog wordt verbonden met de strijd. Het lied van Exodus 15 is een bekend voorbeeld en hierin wordt taal gebezigd die we in principe zo ook kennen van de goden uit het oude Kanaän. Het verschil is echter dat in de Hebreeuwse Bijbel het beeld verbonden wordt met de geschiedenis van Israël, met de geschiedenis van de uittocht uit Egypte. Zo wordt het beeld van de rechterhand van God (יְמִין, vs. 6 en 12) en zijn machtige arm (גֹּדֶל וְזֵרֹעַ, vs. 16) gehistoriseerd, waardoor duidelijk is dat zeker geen letterlijke arm bedoeld wordt. In de vertellingen over de goden in de teksten van Kanaän

73 Lenn Deighton, *Bomber*, London: Penguin, 2021, 193 (eerste druk: 1970). "The war is due to the sin of mankind, including our own. And so we have to do it." "So, I'm the right hand of God, am I, Padre? I wonder if the Germans have padres telling them they are." Zie ook de uitspraak van Pieter Vos, hoogleraar ethiek en geestelijke verzorging krijgsmacht aan de PThU, in de Protestantse lezing oorlog en vrede, 31 oktober 2024, Den Haag: "Oorlog veroorzaakt verschrikkelijk kwaad, maar helemaal geen oorlog voeren laat verschrikkelijk kwaad toe."

(<https://pure.pthu.nl/nl/activities/protestantse-lezing-oorlog-en-vrede>).

wordt schijnbaar letterlijker over de goden gesproken. Tegelijk is het lied van Exodus 15 ook zo oud, dat de naam van een kwade godheid uit het oude Kanaän er nog in voorkomt, Charon, of Choran. Deze wordt ingezet als instrument van God (Exod. 15:7):

*In uw grootheid werpt u terneer
wie tegen u in opstand komen.
U stuurt uw Charon: hij verslindt hen als stoppels.*

Hoewel de lofzang Gods sterke hand bezingt, wordt de vijand in werkelijkheid vernietigd door een tussenpersoon, een halfgoddelijke helper, die dienst doet als uitvoerder voor het uitschakelen van de vijand. De hand van God is ook hier al een metafoor, maar het feit dat het volk van de vijand gered wordt, wordt wel zo ervaren, alsof God via een onzichtbare hand heeft ingegrepen.

Vers 12 spreekt vervolgens weliswaar over de uitgestrekte rechterhand van God, maar het is via de aarde dat de vijand wordt verslagen. De aarde wordt beschreven als een gulzig monster dat de vijanden opslokt. Vergelijkbaar met de Kanaänitische god Mot, god van de dood, die ook mensen verslindt.⁷⁴ De sterke hand en uitgestrekte arm uit de Exodustraditie is zelfs spreekwoordelijk geworden, en profeten hintten er vaak op via woordspel.⁷⁵ Overigens is vergelijkbare taal bekend uit het oude Egypte, waar van de Egyptische god Osiris al werd gezegd:

*Machtig als hij de tegenstander neerslaat,
met sterke arm, wanneer hij de vijand verslaat.*⁷⁶

74 De aarde wordt hier voorgesteld als de onderwereld, zie ook Num. 16:32 en Jes. 5:16. Ook anderen denken aan dit beeld: Phillip Marcus Bollinger, *The 'Earth' and Consumption in the Hebrew Bible: Land that Swallows, Eats, and Vomits*, Hebrew Union College: Jewish Institute of Religion (Ohio), ProQuest Dissertations and Theses, 2021, 40-66; Nicholas J. Tromp, *Primitive Conceptions of Death and the Nether World in the Old Testament* (BibOr, 21), Rome: Istituto Biblico, 1969, 1, 25-26.

75 Zie 1 Kon. 8:42; 2 Kron. 6:32; Ps. 136:12; Jer. 21:5; Ezech. 20:33-34. Zie voor de profeten Jes. 40:10, "Hij komt met kracht, zijn arm zal heersen." Zie ook de omkering in Ezech. 30:21-22, waar farao's gebroken armen worden beschreven als een beeld van krachteloosheid, en Ezech. 30:24-25 over de koning van Babel.

76 Miriam Lichtheim, "The Great Hymn to Osiris," *Context of Scripture*, vol. 1, 42.

Ook over veel farao's wordt gezegd dat zij een sterke arm hebben, net als de goden, waarmee onderstreept wordt dat zij als de zoon van (de hoogste) god⁷⁷ werden gezien. Een beeld dat ook in Israël bekend was.⁷⁷

Het Oude Testament laat vaak duidelijk zien dat de 'hand van God' beeldspraak is. 'De sterke hand en uitgestrekte arm van God' is zelfs een van de bekendste bijbelse beelden van Gods interventie. Volgens het tweede gebod (van de tien) is het niet toegestaan afbeeldingen van God te maken. Toch komen in synagogen en kerken afbeeldingen van de hand van God regelmatig voor. Er is lange tijd gedacht dat in de joodse Targumim mensvormige verwijzingen naar God vanwege het beeldverbod vertaald moesten worden naar meer letterlijke betekenissen. De klassieke rabbijnse literatuur blijkt echter geen echt groot probleem te hebben met antropomorfismen. Wel is te zien dat de hand van God vaak wordt uitgelegd, maar dat geldt evenzeer voor beeldspraak voor mensen in de Bijbel. Dit heeft alles te maken met de aard van de joodse bronnen, die tot doel hadden de bijbelteksten uit te leggen.⁷⁸ Zo wordt bijvoorbeeld in Targum Neofiti Exodus 15:17 God's hand vertaald met zijn 'twee handen'. Targum Neofiti Deuteronomium 32:41 vertaalt 'mijn hand' met 'mijn rechterhand'. Ook de Fragmententargum heeft zulke vertalingen.⁷⁹

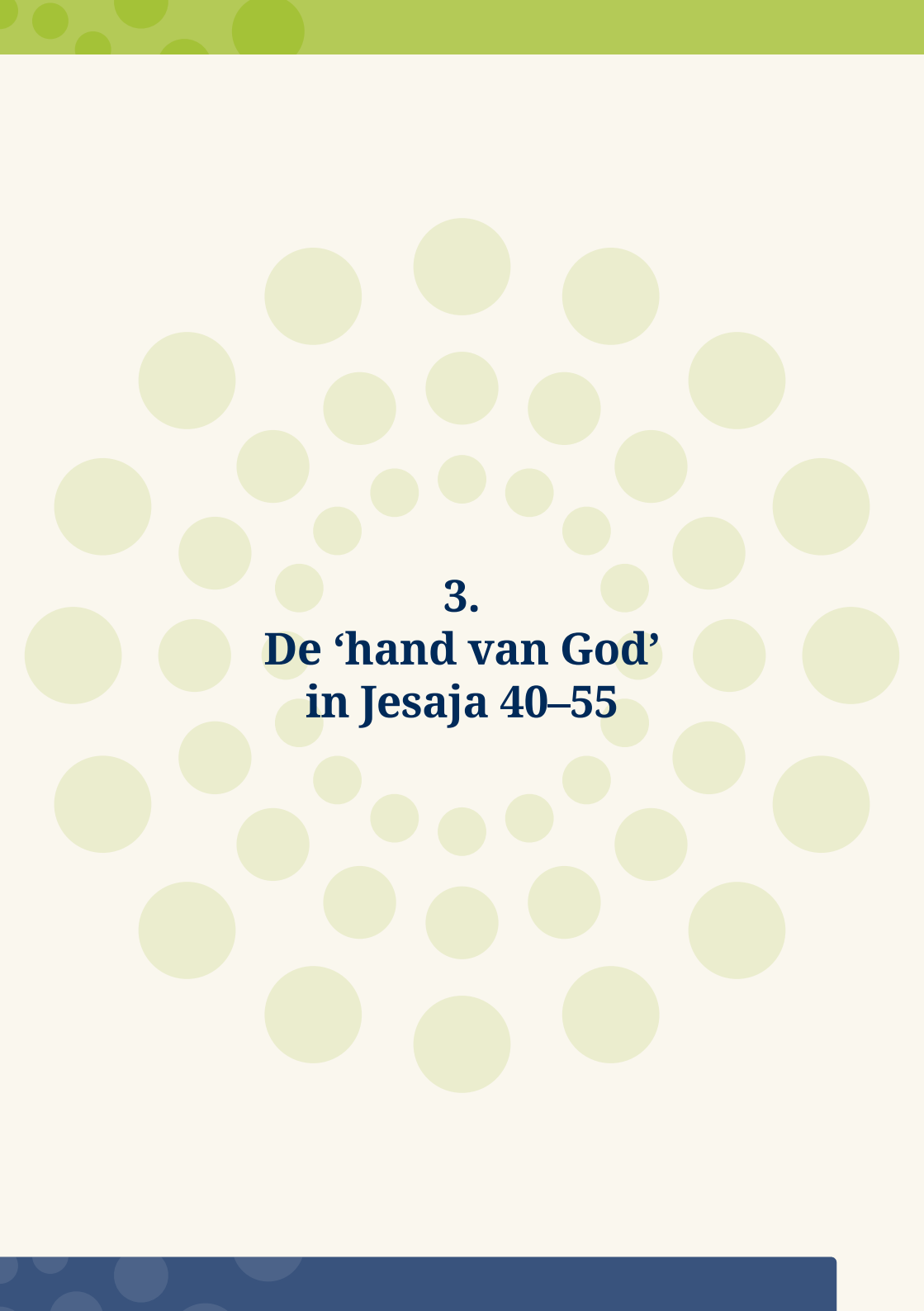
77 Ps. 2:7, 'mijn zoon ben jij'. Zie over de Egyptische en Kanaänitische achtergrond van deze uitdrukking James K. Hoffmeier, "The Arm of God Versus the Arm of Pharaoh in the Exodus Narratives," *Biblica* 67 (1986), 378-387.

78 Voor de vertaalstrategie in de Targumim, zie Willem F. Smelik, *The Targum of Judges* (OTS, 36), Leiden: Brill, 1995, 98. In het geval van Targum Onkelos wordt de hand van God op verschillende manieren uitgelegd: als 'een plaag van יהוה' (Exod. 9:3), of ook een plaatsaanduiding, 'voor יהוה' (Exod. 16:3). Bij het opheffen van de hand, vanwege het afleggen van een eed, is de tekst samengevat tot 'zweren bij Mijn woord' (Exod. 6:8). De vraag of Gods hand soms te kort is, is door de joodse vertalers uitgelegd als 'Is het Woord van יהוה ingetrokken?' (Num. 11:23). De vinger van God uit Exod. 8:15 is uitgelegd als 'een plaag van יהוה'. Het beeld van Gods rechterhand was blijkbaar duidelijk genoeg en is blijven staan, zo in elk geval in Deut. 33:2; Exod. 15:6, 12. Zie Jacob Immanuel Schochet, *The Treatment of Anthropomorphism in the Targum Onkelos*, Thesis McMaster Univ. 1966, 19-22, 47 (<http://hdl.handle.net/11375/10682>)

79 Michael L. Klein, "The Translation of Anthropomorphisms and Anthropopathisms in the Targumim," in: John A. Emerton (red.), *Congress Volume, Vienna 1980* (VTSup, 32), Leiden: Brill, 1981, 172-177. Zie voorts over de antropomorfismen in de Targum: Smelik, *The Targum of Judges*, 100-107. Ik dank mijn collega Willem Smelik voor de nieuwere informatie ten aanzien van de antropomorfismen in de Targumim en rabbijnse literatuur.

Zoals gezegd waren de bijbelschrijvers zich er al van bewust dat zij in beeldspraak over Gods hand schreven. Een goed voorbeeld buiten de Exodustraditie is Jeremia 22:24, waar over koning Jechonja van Juda wordt gezegd dat hij een zegelring is aan Gods rechterhand. Overigens gaat het hier vermoedelijk om bekende koningsideologie die hier door de profeet wordt bekritiseerd.⁸⁰

80 Ook bij de latere Zerubbabel wordt deze koninklijke beeldspraak gebruikt (Hag. 2:23).

3. De ‘hand van God’ in Jesaja 40–55

3. De ‘hand van God’ in Jesaja 40–55

De roep om ingrijpen van God in de geschiedenis is het allerduidelijkst te zien in de tijd na de verwoesting van de stad Jeruzalem. Veel theologische tradities (Sionstraditie, Davidstraditie, tempeltraditie, verbondstraditie) liggen dan aan diggelen en zijn onbruikbaar geworden.⁸¹

Met name in het tweede deel van het boek Jesaja (hoofdstukken 40–55) is te zien hoe de profeet moeite doet om de verloren gegane tradities vast te houden door er nieuwe betekenis aan te geven. De beeldspraak van de hand van God speelt hierin een grote rol.

De pogingen van de profeet om nieuwe betekenis te geven aan eerdere theologie

is vergelijkbaar met de huidige tijd, waarin heel veel om ons heen zo veranderd is, dat het lijkt alsof er geen plaats meer is voor God. In zekere zin komt ‘de tijd *na* God’ van nu heel dicht bij die tijd van absolute wanhoop van toen. Ook toen waren velen God kwijt. Vertwijfeld roept men uit dat de mens slechts gras is en niets voorstelt (Jes. 40:6-7, zie ook Ps. 103:15-16). En men klaagt (Jes. 40:27b):

*Mijn weg is voor JHWH verborgen,
en mijn recht gaat aan mijn God voorbij.*

En in het verwoeste Sion-Jeruzalem roept men (Jes. 49:14):

*JHWH heeft mij in de steek gelaten,
en mijn Heer heeft mij vergeten.*

81 Door de verwoesting van Jeruzalem in 586 v.Chr. is allerlei theologie uit elkaar gespat: De Sionstheologie en tempeltheologie (God zou Sion altijd beschermen omdat daar de tempel, Gods ‘woonplaats’ was), de Davidstheologie (er zou altijd een Davidide op de troon zijn, de lijn van David zou doorgaan), de verbondstheologie (omdat God een verbond met Israël was aangegaan, zou het volk altijd goddelijke bescherming genieten). Zie het uitgebreide overzicht en de achtergrond van het ontstaan van deze theologische tradities en zekerheden bij Johan Renkema, *‘Misschien is er hoop ...’: De theologische vooronderstellingen van het boek Klaagliederen*, Franeker: Wever, 1983, 280-294, ‘een theologie aan scherven’.

In Klaagliederen 2:3 klaagt men dat J_{HWH} zijn rechterhand heeft teruggetrokken, in het zicht van de vijand.⁸²

Zie Johan Renkema, *Klaagliederen* (COT), Kok: Kampen, 1993, 163.

In die situatie van vertwijfeling en afwezigheid van God roepen mensen om Gods ingrijpen, om die sterke hand en uitgestrekte arm (Jes. 51:9):

*Ontwaak, ontwaak, bekleed je met kracht, o arm van J_{HWH}!
Waak op, als in de dagen van destijds!*

Net als in Psalm 77 wordt de herinnering opgeroepen aan Gods sterke arm in het verleden, zoals in de tijd van Mozes, maar ook zoals bij de schepping. Zoals ook eerder Gideon in Rechters 6 sarcastisch reageerde lijkt dat ook het geval in Jesaja 51:9-10, waar tot de arm van God wordt geroepen:⁸³

*Was jij het niet die Rahab heeft afgehouden,
die Tannin doorboorde?
Was jij het niet die de zee drooglegde,
(die) het water van de machtige oervloed (drooglegde),
die de diepe bodem van de zee maakte,
tot een weg waarover de verlost konden gaan?*

De uitroep van tegenwoordig 'Greep God nu maar eens in!' is in feite dus een heel bijbelse. De profeet neemt de klachten over, ze mogen er zijn, maar direct erop laat hij de oproep aan Gods hand om in te grijpen als een boemerang terugkeren op ieder die Gods arm oproept tot actie. De profeet herhaalt de uitroep 'Ontwaak, ontwaak!' nog tweemaal. Opnieuw een vorm van parallelisme, die iets van de bedoeling van de profetie onthult. Het betekent dat de uitspraken in elkaar haken. Zoals ook cabaretiers in de huidige tijd vaak een bepaald thema telkens onverwacht weer even laten terugkomen of een kleine steek onder water geven. Zoals in Freek de Jonge's voorstelling *Vrede op aarde*

⁸² Zie Johan Renkema, *Klaagliederen* (COT), Kok: Kampen, 1993, 163.

⁸³ Er is hier ervoor gekozen de tweede persoon met 'jij' te vertalen, ook al verwijst de 'arm van God' naar God zelf. Door het roepen tot de 'arm van God' lijkt men brutaler te kunnen spreken dan bij een rechtstreekse klacht tot God.

(december 2024) tot vijfmaal toe een flard te horen was van het Weihnachts-oratorium van Bach en driemaal de naam Jezus op een of andere manier genoemd werd, om vervolgens te eindigen met *dona nobis pacem*.⁸⁴ De goede verstaander heeft maar een half woord nodig, zo ook in bijbelse tijd toen men nog veel meer gericht was op het gehoor en op de mondelinge voordracht.⁸⁵

De profeet roept in Jesaja 51:17:

*Ontwaak zelf eens, ontwaak zelf eens!
Jeruzalem, sta op!*

Om vervolgens in Jesaja 52 exact dezelfde woorden te gebruiken, waarmee eerder het getroffen volk Gods arm aanspoorde tot wakker worden en ingrijpen (Jes. 52:1-2):

*Ontwaak, ontwaak, Sion,
en bekleed je met je kracht! (...)
Klop het stof van je af en sta op,
Jeruzalem, neem plaats op de troon.*

Al moet het wel als *wishful thinking* gezien worden, want de muren lagen nog in puin, maar de profeet is een vasthoudende getuige, die voorbij de puinhopen durft te kijken. De profeet benadrukt keer op keer dat de mens eerst zelf een begin moet durven maken.⁸⁶ Gods hand blijkt bij de profeet in Babel vooral ook de hand van mensen te zijn en in dit geval zelfs de hand van de twijfelaars. De profeet spreekt de verwachting uit dat waar mensen zelf eerst de handen uit de mouwen steken, God daarop zal reageren met het onthullen van zijn heilige arm (Jes. 51:10). Dan zullen andere volken Gods hand herkennen in wat er gebeurt (zie ook Jes. 41:1-3, 20). De profeet ziet de terugkeer van de ballingen en de herbouw van de tempel als een teken van Gods arm.⁸⁷

84 https://npo.nl/start/serie/freek-de-jonge-conferences/seizoen-1_1/freek-de-jonge-eindejaarsshow

85 Zie de oratie van mijn leermeester Johannes C. de Moor, *Mondelinge Overlevering in Mesopotamië, Ugarit, en Israël*, Leiden: Brill, 1965.

86 Zie bijv. de uitnodiging om voor יהוה de weg te bereiden in de metaforische woestijn (Jes. 40:3), al is er nog niets van Gods komst zien; en de oproep aan Jeruzalem (Jes. 40:9) om zelf alvast op te staan, op een hoge berg te klimmen, en als een vreugdeboodschapper uit te roepen dat God in aantocht is, al is ook dat nog niet te zien.

87 Zo ook John D.W. Watts, *Isaiah 34–66* (CWB, 25), Rev. ed., Nashville: Thomas Nelson, 2005, 776.

Op diverse manieren wordt in Jesaja 40-55 gerefereerd aan de oproep dat Gods hand en zijn arm zouden moeten ingrijpen, waarbij de profeet meer dan eens op klachten reageert die ook uit het bijbelboek Klaagliederen bekend zijn. Maar ook keer op keer laat hij zien dat Gods hand *via* mensenhanden werkt. Al meteen aan het begin van dit middendeel van Jesaja erkent de profeet dat het volk⁸⁸ voor haar overtredingen veel ellende uit de hand van J^{HWH} heeft ontvangen (Jes. 40:2, zie ook 51:17, 22). Dit in tegenstelling tot Klaagliederen waar nog werd gezegd dat het de handen van de vijanden waren die hen raakten (Klaagl. 1:7, 10, 14; 2:7, zie ook Jes. 47:6) en dat er niemand meer was die hen wegrukte uit de hand van de vijand (Klaagl. 5:8). Dat wat het volk overkomt wordt dus achteraf uitgelegd als komend uit Gods hand. De profeet vat dat dan meteen in beeldtaal samen door te zeggen dat het volk 'de beker van de toorn' (Jes. 41:17, 22) heeft moeten drinken 'uit de hand van God' (Jes. 40:2).⁸⁹

Het spreken over de hand van God is een wijze van omgaan met de werkelijkheid. Tegenover de klaagzangen over Gods afwezigheid stelt de profeet (Jes. 40:10-11) het beeld van God als een legercommandant die met kracht zal komen en hoe zijn hand zal heersen.⁹⁰ Direct daarop verspringt het beeld van de sterke arm naar de beeldspraak van God als de herder die de lammeren van de kudde voorzichtig in de arm zal dragen, op de weg terug naar Jeruzalem, om in het volgende vers (Jes. 40:12) te beschrijven hoe aan het begin van de wereld God de wateren en zeeën in de holte van zijn hand (שַׁעַל) heeft afgemeten, en de hemelen uitgemeten met een handbreedte (זָרַת), waarmee de profeet ineens een kosmische hand tekent. Die kosmische hand wordt echter ook als de hand getekend die de mens in de troosteloosheid van de ballingschap vastgrijpt en dan een helpende hand is (Jes. 41:10, 13; 42:6; 43:13).

Dat het idee van een kosmische hand in elk geval tot de verbeelding spreekt blijkt wel uit de astronomie. Een nevelige wolk gevormd door de resten van een

88 Zowel de ballingen in Babel als de achtergeblevenen in het verwoeste Juda en Jeruzalem, als ook bewoners van Juda die naar elders waren gevucht, zoals bijv. Griekenland (in Jes. 40-55 aangeduid als de eilanden) en Egypte.

89 In Jes. 51:23 wordt de beker van de toorn die uit de hand van Sion is weggehaald, opnieuw weggegeven, maar dan aan de vijanden.

90 Een duidelijke zinspeling op de spreekwoordelijke sterke hand en uitgestrekte arm uit het verleden in Egypte; zie het gebruik hiervan in Deut. 4:34; 5:15; 7:19; 11:2; 26:8; 1 Kon. 8:42; Ezech. 20:33-34; 30:25; Ps. 136:12; 2 Kron. 6:32, met een variant met omkering in Jer. 21:5.

geëxplodeerde ster, ontdekt in 1982,⁹¹ doet denken aan een röntgenfoto van een enorme hand. De sterrennevel wordt veroorzaakt door een pulsar, de dode ster, genaamd PSR B1509-58. Na een supernova-explosie is een deel van kern van de ster nog over en het licht hiervan laat de nevel van kleine deeltjes van de dode ster oplichten. Vanwege de vorm van de puinwolk heeft men het geheel wel de bijnaam ‘de Hand van God’ gegeven. Hoewel de dode ster zelf slechts een doorsnede heeft van 19 km. is de handvormige nevel met recht een ‘hand’ van kosmische grootte, want die omspant maar liefst 150 lichtjaren.⁹² Aangezien een lichtjaar al 9,5 triljoen kilometer is (1 met 18 nullen), gaat het hier om een hand met – bij wijze van spreken – een spanwijdte van 1425 triljoen kilometer. Natuurlijk, een bijnaam, maar het laat stervelingen op de minuscule stip die planeet aarde is, wel zien dat we misschien toch moeten leren groter te denken, willen we nog over God kunnen spreken in de huidige tijd. Bijbelse proporties sluiten niet meer aan bij de enorme grootsheid van het steeds verder uitdijende heelal, waarvan wetenschappers zelf al aangeven dat we er maar een fractie van begrijpen.

Jesaja 41:8-13

Al meteen in Jesaja 41 is iets opmerkelijks te zien in het spreken over Gods hand. Om dat uit te leggen is de context van belang, evenals een structuuranalyse van de tekst.⁹³ Als we kijken naar de poëtische vorm van de

91 S.J. Sturmer, M. Forot en P. Laurent, “Observations of PSR B1509-58 using INTEGRAL Core Program Data,” in: V. Schönfelder e.a. (red.), *Proceedings of the 5th INTEGRAL Workshop on the INTEGRAL Universe* (ESA SP-552), Noordwijk: ESA, 2004, 479-482, spec. 482.

92 Zie: <https://chandra.harvard.edu/photo/2009/b1509/>

93 Met structuuranalyse wordt hier de in Kampen ontwikkelde methode bedoeld die gebaseerd is op onderzoek naar oudoosterse gedichten, begonnen door Johannes de Moor, en verder ontwikkeld door Pieter van der Lugt en gevolgd door vele verdere studies, analyses en aanscherpingen in de methode door vele leerlingen van Johannes de Moor, en studenten van Bob Becking en mijzelf: Willem van der Meer, *Oude Woorden worden nieuw: De opbouw van het boek Joël*, Kampen: Kok, 1989; William Koopmans, *Joshua 24 as poetic narrative*, Sheffield: Sheffield Press, 1990; Jichan Kim, *The structure of the Samson Cycle*, Kampen: Kok, 1993; Paul Sanders, *The Provenance of Deuteronomy 32* (OTS, 37), Leiden: Brill, 1996; Marjo Korpel en Johannes de Moor, *The Structure of Classical Hebrew Poetry: Isaiah 40-55* (OTS, 41), Leiden: Brill, 1998; Eveline van Staalduine-Sulman, *The Targum of Samuel*, Leiden: Brill, 2002; Raymond de Hoop, *Genesis 49 in Its Literary and Historical Context*, Leiden: Brill, 1998, de vele studies van Pieter van der Lugt over Job (*Rhetorical Criticism and the Poetry of the Book of Job*, Leiden: Brill, 1995), de Psalmen (*Cantos and Strophes in Biblical Hebrew Poetry*, 3 delen, Leiden: Brill, 2005-2013), en Jesaja (*The Rhetorical Design of Isaiah 40-48/55: Zion's Incomparable Saviour and His Servants* (OTS, 82), Leiden: Brill, 2022), en ook in Utrecht verder uitgewerkt door Gerrit Vreugdenhil, *Onheil dat voorbijgaat* en Willem Jan Dekker, *Wie is deze?*, zie eerdere vermelding hierboven.

tekst,⁹⁴ dan is Jesaja 41:8-13 een kleine eenheid binnen hoofdstuk 41. Die tekst begint als volgt:⁹⁵

*Maar jij, Israël, mijn dienaar,
Jakob, die ik uitgekozen heb,
nakomeling van Abraham, mijn vriend,
die ik vastgreep van de einden der aarde,
die ik van haar verste uithoeken riep,
jij, tegen wie ik zei: 'Mijn dienaar ben jij,
ik heb jou uitgekozen en je niet afgewezen',
vrees niet, want ik ben bij je,
wees niet bang, want ik ben jouw God,
ik geef jou kracht, en ik help je ook,
ik houd je vast met mijn rechterhand van rechtvaardigheid.
Kijk toch, ze zullen beschaamd staan en in ongenade vallen,
allen die zich fel tegen je keerden.
Ze zullen als niets zijn en te gronde gaan,
de mensen van jouw rechtszaak.⁹⁶
Je zult naar hen zoeken, maar hen niet meer vinden,
de mensen van jouw juridische zaak.
Ze zullen als niets worden, en niet-bestaand,
de mensen van jouw oorlogsstrijd.*

94 Op basis van de Masoretische accenten en de tekst-indeling in de Hebreeuwse Bijbel zelf en in de oude vertalingen, te weten die van de Griekse Septuagint (zoals de Codex Vaticanus, Codex Sinaiticus, Codex Alexandrinus en Codex Marchalianus), van de Syrische Pesjitta en de Latijnse Vulgaat. *De Naardense Bijbel* heeft met rode stippen de indeling van de Hebreeuwse Bijbelhandschriften overgenomen, en in de Psalmen ook de Masoretische tweedeling van de verzen aangegeven met het symbool van een kleine joodse ster.

Zie: <https://www.naardensebijbel.nl/de-vertaling/tekstbeeld/>.

95 Nederlandse vertaling deels gebaseerd op de NBV21.

96 Op de achtergrond van de profetie van de tweede Jesaja staat het beeld van de rechtszaak tussen God en de volkeren, tussen Israël en de vijanden. Het beeld dat de profeet schetst is dat er recht gedaan zal worden in de rechtszaak van de ballingen. Zie Shalom M. Paul, Isaiah 40–66, Grand Rapids: Eerdmans, 2012, 157-158.

*Want ik ben J_{HWH}, jouw God,
die je vastpakt bij je rechterhand,
die tegen je zegt: 'Vrees niet,
ik ben het die je helpt.'*

Hier wordt voor het eerst de zo bekende dienaar van J_{HWH} – ofwel de ‘Knecht des Heren’ – aangesproken, met naam en toenaam, Israël/Jakob.⁹⁷ Het is het volk zelf dat hier als de dienaar wordt (uit)geroepen en uitgekozen. Aangezien de tekst de ballingschap als achtergrond heeft is de specificering van het volk als de ‘Judeese ballingen’, zoals Van der Lugt doet, hier verhelderend.⁹⁸ De eenvoudige dienaar wordt hier getekend als een collectieve dienaar. De roeping heeft veel weg van de roeping van een koning⁹⁹ en de profeet democratiseert hier de Davidstheologie. Oude theologie die onhoudbaar is geworden, door het verdwijnen van het koningschap, wordt niet weggegooid, maar vernieuwd en aangepast aan een nieuwe, actuele situatie.¹⁰⁰

Bijbellezers hebben vaak moeite met het idee van een collectieve dienaar of knecht. Toch hebben we, om een wat profaner voorbeeld te nemen, er geen

97 De vertaling ‘slaaf’ voor het Hebreeuwse עֶבֶד (*ebed*) wordt hier met opzet vermeden, omdat eerst grondig onderzoek gedaan moeten worden naar het semantische veld van het betreffende Hebreeuwse woord in het Oude Testament en de oudoosterse wereld. In het boek Jesaja is de aanspraak עֶבֶד eerder een uitnodiging aan alle ballingen om de roeping van getuigende dienaar van J_{HWH} aan te nemen dan een opgelegde verplichting tot gedwongen, harde slaverndienst. Juist de vele motief-omkeringen in Jesaja 40–55 maken dat de dienaar van J_{HWH} eerder gezien moet worden als het totaal tegenovergestelde van de slaven van Babyloniërs, wat sommige ballingen mogelijk waren geworden. PhD-student Cornelius Sinaga uit Indonesië is voor dit grondige woordonderzoek sinds september 2024 aan de PThU werkzaam. Zie ook het positieve gebruik van woorden als ‘dienstbaarheid’ en ‘in dienst staan van’ in bedrijfstaal en management, zie Pim Boven, “Servant Leadership in Market-Oriented Organizations, Does that Make Sense? An Evaluation from an Economic-Organization Theory Perspective,” Luk Boukaert en Steven C. Van den Heuvel (red.), *Servant Leadership, Social Entrepreneurship and the Will to Serve: Spiritual Foundations and Business Applications*, London: Pelgrave, 2019, 287-308.

98 Van der Lugt, *Isaiah 40–48/55*, 127. Omdat de ballingen geen gehoor zouden geven, terwijl andere volkeren juist hopen op Gods Torah (42:4) zou volgens Van der Lugt de dienaar verderop in Jes. 40–55 niet meer op de Judeese ballingen duiden, maar vooral over Cyrus gaan. Zie Van der Lugt, 193-198.

99 Zie Ps. 89:20-24, waar in v. 24 de verbondstrouw ook vermeld wordt. Zie Klaus Baltzer, *Deutero-Jesaja* (KAT, 10/2), Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1999, 138.

100 Zo ook Werner Grimm, Kurt Dittert, *Deuterojesaja: Deutung – Wirkung – Gegenwart*, Stuttgart: Calwer, 1990, 98.

enkele moeite mee om collectieve beelden te gebruiken en een enkelvoudig woord voor een meervoud in te zetten. We zingen dat wij houden van (het enkelvoudige) Oranje, terwijl we het Nederlandse elftal en dus een spelersgroep bedoelen. We sluiten onszelf ook moeiteeloos aan bij het collectief, door luidkeels ‘We are the champions’ in te zetten bij een doelpunt, terwijl die ‘we’ (wijzelf dus) op de bank hangen met een pul bier in de hand en toch echt geen bal hebben aangeraakt. Het lied ‘Hup Holland Hup’ dat oproept om de leeuw niet in zijn z’n hempie te laten staan, eindigt met het refrein ‘Want de leeuw op voetbalschoenen durft de hele wereld aan’. Het moge duidelijk zijn dat met de enkelvoudige leeuw uit dit lied toch echt het gehele team van Nederlandse voetballers wordt bedoeld en zo wordt toegezongen en aangemoedigd.

De dienaar is ook in Jesaja 40–55 een metafoor voor het *gehele* volk, getekend in een enkelvoudig beeld.¹⁰¹ Kijken we nu naar het parallellisme in de tekst van Jesaja 41:8-10, dan valt op dat allerlei woordherhalingen verbindingen vormen in dit tekstgedeelte. De belangrijkste voor dit betoog is de herhaling van de rechterhand.

Het volk dat in Jesaja 40 al veelvuldig is opgeroepen zelf actie te ondernemen¹⁰² krijgt hier hulp van God aangezegd. Het beeld van de rechterhand spreekt dan boekdelen. Het onderstreept de uitspraak in 41:9 dat het volk niet is afgewezen, want Gods ‘rechterhand van rechtvaardigheid’ pakt de collectieve dienaar vast bij diens rechterhand. Nu is het niet zo eenvoudig elkaars rechterhand vast te pakken zonder elkaar ook in de ogen te kijken. In vers 10 gaat het dus zeker niet uitsluitend om de beschrijving van goddelijke bescherming.¹⁰³

101 Zie o.a. Marco Visser, *Pars pro toto: analyse van de figuur van het pars pro toto in het werk van F.H. Breukelman en uitwerkingen aan de hand van de teksten over de knecht van JHWH in Jesaja: een bijbels-theologisch onderzoek* (Amsterdamse Cahiers, Supplement Series, 18), Amsterdam: zinvoorzin.nl, 2021; Idem, “Der Knecht als Bild Gottes: Die Theologie der Gottesknechtslieder (Jesaja 41-53),” *Biblische Zeitschrift* 70 (te verschijnen zomer 2025).

102 Zie de imperativi in Jes. 40:1-2, 3, 6, 9, 26, onderstreept door 40:29.

103 Al wordt tegenwoordig in commentaren hier een afbeelding aangehaald van een koning die op ingewikkelde wijze door een Hettitische godheid naar voren wordt geleid waarbij de godheid rechts loopt maar tegelijk met de goddelijke linkerhand de koning om de hals heen bij de rechterhand gevat houdt. Zie Ulrich Berges, *Jesaja 40–48* (HThKAT), Freiburg: Herder, 2008, 192 met 227, Abb. 6; Paul, *Isaiah 40–66*, 168. Zo’n ceremonie is echter niet uit het oude Israël bekend. In 41:10-13 gaat het om twee rechterhanden die elkaar vastgrijpen en dat is bekend als oudoosterse symbool van een verbondssluiting. Zie ook de opmerkelijk overeenkomst in taal tussen Jes. 41:13 en Deut. 31:6-9 en de relatie tot het verbond. Voor de twee handen die elkaar vastgrijpen, zie Åke Viberg, *Symbols*

Dit is niet alleen maar een bijzonder gebaar, de profeet laat er vooral ook mee zien dat in zijn visie het verbond tussen God en zijn volk niet verbroken is, maar eeuwigdurend is, in tegenstelling tot wat veel tijdgenoten van de profeet lijken te denken.¹⁰⁴ Een kenmerk van het verbond vormt het gebruik van bezittelijke voornaamwoorden, die ook veelvuldig in Jesaja 40–55 voorkomen, zoals het telkens benadrukte *jouw* God, *jullie* God, *mijn* volk, *mijn* dienaar. Het verwijst terug naar de verbondsformule: Ik zal *jou/jullie* tot een God zijn, jullie zullen *mij* tot een volk zijn.¹⁰⁵ Bovendien vormt het gebaar van het vastpakken van de rechterhand een antwoord op de klacht die de profeet in 51:18 citeert, dat er niemand van de zonen¹⁰⁶ was die vrouwe Sion/Jeruzalem bij de hand pakte. Daar wordt dezelfde uitdrukking בְּיָדָא בְּיָדָא 'bij de hand grijpen' gebruikt als in 42:6. Het vers lijkt daarmee te zinspelen op Klaagliederen 1:17, waar de klacht is dat Sion weliswaar beide handen uitstrekt, maar dat er niemand is die reageert en haar troost, dus dat er ook niemand is die haar uitgestrekte handen vastpakt.

Jesaja 41:14-16

De tekst van Jesaja 41 vervolgt dan met de woorden van de profeet dat God juist de bevrijder is van Israël,¹⁰⁷ maar dit wordt uitgelegd via een opdracht. Opnieuw wordt de dienaar Israël/Jacob aangesproken (Jes. 41:14):

of Law: A Contextual Analysis of Legal Symbolic Acts in the Old Testament, Stockholm: Almqvist, 1992, 33-43, spec. 38-39. Voor handgebaren zie ook de publicaties van David Calabro, *Ritual Gestures of Lifting, Extending, and Claspings the Hand(s) in Northwest Semitic Literature and Iconography* (unpublished University of Chicago dissertation), Chicago, 2014; Idem, "Understanding Ritual Hand Gestures of the Ancient World: Some Basic Tools," *Interpreter: A Journal of Latter-day Saint Faith and Scholarship* 37 (2020), 293–308.

104 Zie bijv. Jes. 50:1 (de scheidingsbrief, die het verbond verbreekt), Jer. 3, spec. 3:8; 31:31; Hos. 1–2.

105 Zie bijv. Exod. 6:6; Lev. 26:12; Jer. 30:22; Ezech. 36:28; Hos. 2:17-18. Vergelijk ook Gen. 17:8. Het verbond is niet met een enkeling gesloten maar met het gehele volk. Zelfs waar het enkelvoud 'jouw' God wordt gebruikt is het gehele volk aangesproken. Het plechtige 'uw God' laat in het Nederlands dit verschil tussen enkelvoud en meervoud niet zien.

106 Een vertaling 'kinderen' moge mooi genderneutraal klinken in de huidige tijd, maar mist de bijbelse achtergrond. In de oudoosterse wereld was het de taak van een zoon om een ouder bij de hand te nemen wanneer deze dronken was. In Jes. 51:17 is vrouwe Sion als het ware dronken geraakt door de beker van de toorn die ze dubbel en dwars heeft moeten leegdrinken. Voor de taken van een zoon, zie de prachtige opsomming in de Ugaritische tekst KTU 1.17:I.26-33.

107 Zoals ook in Exod. 6:6 verbondswwoorden gevolgd worden door de beschrijving van God als bevrijder.

*Vrees niet, wormpje Jakob,
rupsje Israël,¹⁰⁸
Ik ben het die jou (vrouw) helpt – spreekt J^{HWH} –,
jouw (vrouw) bevrijder is de Heilige van Israël zelf.*

*Kijk eens: Ik maak jou (vrouw) tot een scherpe dorsslede,
met heel veel uitsteeksels.¹⁰⁹*

*Bergen zul jij (man) dorsen en vermalen,
en heuvels zul jij (man) maken tot kaf.*

*Jij (man) zult ze wannen,
en de wind neemt ze op, de stormwind jaagt ze uiteen.*

*Dan zul je juichen om J^{HWH},
en halleluja roepen over de Heilige van Israël.*

De vraag is waar de hand van God is gebleven die in vers 13 toegezegd werd. Ook hier wordt het actieve handelen gevraagd van het volk zelf. Het is weliswaar God die volgens de profeet de kracht aan het volk geeft, en het sterk maakt als een scherpe dorsslede, maar het metaforische dorsen van de vijand moeten

108 Het Hebreeuws lijkt hier het volgende parallellisme te lezen: wormpje Israël –mannen van Israël. Berges, *Jesaja 40–48*, 196, pleit hier wel voor, en heeft hierbij MT en oude vertalingen aan zijn kant. Toch blijft een vertaling ‘mannen’ vreemd bij de klachten van het volk in ballingschap, dat zichzelf juist ziet als gras dat vergaat (Jes. 40:6-7). Ook het meervoud is niet logisch bij de enkelvoudige aanspreekvorm van het eerste colon. De vrouwelijke aanspreekvorm past grammaticaal alleen bij ‘het wormpje’, zeker niet bij ‘mannen van Israël’. Bekeken vanuit het parallellisme verwacht men een synoniem dat past bij ‘wormpje’, en het colon roept Ps. 22:7 op, ‘ik ben een worm, *geen* man’. De Vulgaat vertaalt hier zelfs met dit citaat uit Ps. 22:7. Vanwege de slot-*bēt* van ‘Jacob’ lijkt een per ongeluk gemiste *resh* het meest logisch, waarbij de *yod* een paragogische is. Zie Paul Joüon S.J. en T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, deel 1, Rome: Istituto Biblico, 1991, par. 93l. רמה is iets als ‘made, larve, rupsje’. Al vroeg werd getwijfeld aan de juistheid van het woord in de tekst. Kampegius Vitringa, *Uitlegging over het boek der Profeetsyen van Jezaïas*, deel IV, Leiden: Van der Deyster & Kalewier, 1740, 1012-1018, spec. 1013f., leest het als afleiding van de stam מות in de zin van ‘gestorvenen’, maar merkt op dat dat dan wel een bijzondere betekenis ‘stervelingen’ moet hebben, en Gesenius, *Thesaurus*, 830f., stelt met nadruk dat hier kleinheid en onbeduidendheid bedoeld moet zijn. Hij neemt daarom aan dat het woord מולַעַת herhaald moet worden in het tweede colon. Het woord מְנִי ‘mannen’ komt in Jesaja 40–66 nergens voor, en in Jesaja 1–39 slechts tweemaal, verwijzend naar soldaten (3:25; 22:2). De profetie van Jesaja 40–55 spreekt het volk veel meer als geheel aan, vrouwen en mannen, in het bijzonder ook vrouwe Sion, zoals hier, waar God wordt aangeduid als ‘uw lossen’, waarbij ‘uw’ vrouwelijk is, mogelijk verwijzend naar het vrouwelijke woord ‘wormpje’, of ook tegelijk naar vrouwe Sion.

109 Letterlijk staat hier: ‘met veel tanden’.

hij en zij wel zelf doen. Het wormpje Jakob krijgt er zelfs 'scherpe tanden' voor.¹¹⁰ Toch zal de uitleg zijn, zoals de profeet stelt, dat de eer aan God is: je zult juichen en halleluja roepen om J_{HH} (Jes. 41:16). Zo laat de profeet een nieuwe wijze van kijken naar de werkelijkheid zien. Gods werk en mensenwerk gaan hand in hand. Als de ballingen eerst zelf actief worden, zal God volgen in zijn handelen (41:17-20). Dan zal de woestijn van de ballingschap door Gods toedoen veranderen. Water, rivieren en bronnen zullen er komen, groene planten zullen opschieten. Uit Jesaja 44:3-5 en ook Jesaja 55:10-11 blijkt dat dit metaforen voor de toekomst zijn. Nieuwe generaties zullen opschieten als groene planten en Gods Geest ontvangen, als was het sprankelend water. Zij zijn het die zullen laten zien dat God er nog steeds is. Het is de stille hoop van de profeet dat de volkeren dat ook zullen zien en zullen erkennen dat het weer opbloeien van Israël een teken is van de hand van J_{HH}. Teken van een nieuwe schepping door de Heilige van Israël (Jes. 41:20).

Jesaja 42:6

In Jesaja 42:6 grijpt de profeet terug naar het eerdere beeld van Gods hand die de dienaar vastpakt. Het is een tekst die nog in veel commentaren wordt aangeduid als het eerste lied van de knecht des Heren, maar sinds de studie van Trygve Mettinger naar de vele verbindingen tussen de zogenaamde liederen en de context is deze theorie van de vier knechtsliederen (42:1-4 [dan wel 42:1-7 of 42:1-9]; 49:1-6; 50:4-9 [dan wel 50:4-10 of 50:4-11] en 52:13-53:12), die door Bernhard Duhm voor het eerst als 'knechtsliederen' zijn aangeduid, eigenlijk onhoudbaar geworden.¹¹¹ Door het onderzoek naar de opbouw van Jesaja 40-55 als geheel is het niet goed mogelijk om nog losse knechtsliederen te onderscheiden zonder de sterke verbindende parallellismen met de context ruw te verbreken. Er is niets vreemds aan dat de dienaar in hoofdstuk 42 niet meer bij name genoemd wordt omdat de knecht al in hoofdstuk 41 duidelijk is geïntroduceerd als Jakob/Israël.¹¹² Wat veel meer opvalt zijn de woordherhalingen. Opnieuw

110 De bergen die gedorst moeten worden zijn de vijanden, zoals blijkt uit het externe parallelisme tussen Jesaja 41:11bA en 41:15b, en zie ook 40:15-17 en 41:1-3. Zie Johannes de Moor, "The Integrity of Isaiah 40," in: Manfred Dietrich, Oswald Loretz (red.), *Mesopotamica – Ugaritica – Biblica: Fs. Kurt Bergerhof* (AOAT, 232), Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1993, 181-216, spec. 214. Zo ook Berges, *Jesaja 40-48*, 198f.; Van der Lugt, *Isaiah 40-48/55*, 133-134.

111 Trygve Mettinger, *A Farewell to the Servant Songs: A Critical Examination of an Exegetical Axiom*, Lund: CWK Gleerup, 1983. Zie ook het onderzoek naar de structuur van Jesaja 40-55 van Korpel en De Moor, *Isaiah 40-55*, en van Van der Lugt, *Isaiah 40-48/55*.

112 Bovendien blijkt uit de oude tekst-indeling dat Jes. 42:5-9 een eenheid vormt. Een indeling 42:1-7,

wordt gezegd dat God de dienaar bij de hand zal nemen en zal bewaren en ook 42:1 wijst daarop: 'Zie mijn dienaar die ik vasthoud!' Telkens worden nieuwe aspecten toegevoegd aan de schets van de dienaar van J^{HWH}, waarmee allen worden opgeroepen ook die rol op zich te nemen. Commentatoren concluderen vaak dat hier een andere knecht wordt geroepen. Het onderzoek naar de opbouw van Jesaja 40–55 laat echter veel parallellismen en herhaalde thema's zien en het ligt meer voor de hand dat de hoofdstukken van Jesaja 40–55 een verzameling van profetiën zijn in dezelfde lijn.¹¹³ Telkens komen er specifieke thema's terug in de afzonderlijke hoofdstukken, zoals de dienaar van J^{HWH}, maar ook bijvoorbeeld de beeldspraak van de losser (גַּל) en de rol van de volkeren en de eilanden.¹¹⁴ In Jesaja 42:6 krijgt het volk als dienaar van J^{HWH} een grootse taak. Zij zullen een verbond van volkeren zijn. Mark Smith heeft aangetoond dat hier een vernieuwing plaatsheeft.¹¹⁵ Van *berit olam* (een eeuwig verbond), voorbehouden aan de koning en de nakomelingen van David, wordt nu het hele volk gezegd als *berit 'am*, 'een verbond van (alle) volkeren.' De uitdrukking is vergelijkbaar met het volk dat een 'licht voor de natiën' zal zijn (Jes. 51:4).

Jesaja 43:13

In Klaagliederen 5:8 wordt geklaagd dat er niemand meer is die de inwoners van Jeruzalem wegrukt (פָּרַק) uit de hand van de vijanden die hen overheersen. In Jesaja 43:13 draait de profeet die klacht om en bemoedigt de hoorders dat er juist niemand is die bevrijdt (בָּצַל) uit Gods hand en dat in de hand van God een mens veilig is.¹¹⁶

zoals in de vertaling NBG 1951, doet geen recht aan de Hebreeuwse tekst. Aangezien de dienaar in 42:6 direct wordt aangesproken ('ik heb jou geroepen', 'ik zal jou stellen tot een verbond van volkeren'), moet ook vers 9 tot de dienaar gesproken zijn. Echter, daar staat wel 'jullie': "de nieuwe dingen ... ik zal ze jullie doen horen." Zoals NBV21 hier ook vertaalt: "en Ik kondig *jullie* nieuwe dingen aan." De dienaar is binnen deze passage zowel enkelvoud als meervoud.

113 Vergelijk prekenseries van predikanten, waarin elk hoofdstuk een aparte preek is, maar de hoofdstukken wel nauw met elkaar verbonden zijn. Zie bijv. de nieuwe publicatie van Karel Bogerd, *Onthullende preken: Het boek Esther uitgelegd en toegepast*, Elburg: Lumen, 2025. Het hele boek gaat over Ester, maar bestaat wel uit 18 aparte preken, die op elkaar voortbouwen.

114 Zie de tabel betreffende de inhoud van hoofdstukken, en de tabel met verbindingswoorden die hoofdstukken aan elkaar rijgen, bij Korpel en De Moor, *Isaiah 40–55*, 659–664.

115 Mark Smith, "Berit 'Am / Berit Ôlām: A New Proposal for the Crux of Isa 42:6," *Journal of Biblical Literature*, 241–248.

116 Al kan het ook in negatieve zin betekenis krijgen waar het de vijand is die als het ware in Gods hand wordt vastgehouden als straf, en daar niet uit bevrijd kan worden. Vgl. Jes. 47:14, vrouw Babel kan zichzelf niet verlossen uit de 'hand' (בַּיַּד) van de vlammen. De profeet gebruikt in 43:13 weliswaar

Jesaja 44:5

In Jesaja 44 wordt ook over handen gesproken, maar dan over mensenhanden. De profeet ziet gebeuren dat jonge generaties, ondanks de schijnbare afwezigheid van God, zullen blijven vasthouden aan JHWH als degene die opnieuw zijn volk zal bevrijden, in tegenstelling tot de oudere, meer apathische generatie die de hoop al helemaal lijkt te hebben opgegeven.¹¹⁷ Zoals ook vandaag de dag het vaak jongeren zijn, zoals studenten, die hoop houden en als eersten de barricaden opgaan in tijden van onderdrukking en onrecht. De profeet verwacht dat vooral jongeren in ballingschap hun hoop op God stellen (hoorde de profeet zelf tot die generatie?) en getuigen van God worden, en zelfs de naam JHWH op de hand schrijven, en mogelijk ziet hij dat zelfs al gebeuren:

*De een zal zeggen: 'Ik ben van JHWH!'
en een ander zal zichzelf noemen met de naam van Jakob,
weer een ander zal op zijn hand schrijven:
'Van JHWH!' en zichzelf aanduiden met de naam Israël.*

Een gebaar dat een belijdenis uitdrukt, want in Babel was het gebruikelijk dat slaven, knechten, dienaren, de naam van de eigenaar in de hand gebrand kregen. Mocht zo'n jongere dus al als slaaf van een Babyloniër moeten werken, dan schrijft hij dwars over de naam van een Babylonische eigenaar 'JHWH' op de handpalm, om aan te geven: Ik ben geen slaaf van een Babyloniër, ik ben een dienaar ('slaaf') van JHWH.¹¹⁸ Dit optreden staat in scherp contrast tot de ijzersmid die met zijn 'krachtige arm' (Jes. 44:12)¹¹⁹ ook 'getuigt' van zijn god maar slechts godenbeelden maakt. In tijden van oorlog en crisis is spot en humor kennelijk

een ander werkwoord dan in Klaagl. 5:8, maar פָּרַק en נָצַל zijn ook als parallelisme bekend, zie Psalm 7:3 en zie vergelijkbare uitspraken in Psalm 136:24 (met פָּרַק en Deut. 32:39 (met נָצַל מִיָּד). Zie voor Deut. 32:39 en Jes. 43:13 ook Cas Labuschagne, *Deuteronomium, deel III*, Baarn: Callenbach, 1997, 258; Paul Sanders, *The Provenance of Deuteronomy 32*, Leiden: Brill, 1996, 69-76, 239f., 418-421.

117 Geciteerd in Jes. 40:6-7, 27; 49:14 en 53:2-3, 6, waar zij hun gerichtheid op de eigen generatie ('wij') ook ruit-erlijk erkennen. Zie ook de klachten van jongeren zoals verwoord in Klaagl. 5:7; Jer. 31:29-20; Ezech. 18:2.

118 Tussen de regels door legt de profeet hier nogmaals het beeld van de dienaar van JHWH uit. Het schrijven van de naam JHWH op de hand vormt daarmee een antwoord op de roeping aan Jacob/Israël, dat zij uitgekozen zijn om Gods dienaar te zijn en dat waar te maken (Jes. 41:1-2). Zie Korpel en De Moor, *Isaiah 40-55*, 205f.; Joseph Blenkinsopp, *Isaiah 40-55* (AncB, 19A), New York: Doubleday, 2002, 234; Berges, *Jesaja 40-48*, 324; Paul, *Isaiah 40-66*, 228f.

119 Een spottend contrast met de sterke arm van God (Jes. 40:10, zie ook 51:10).

nodig.¹²⁰ De tegenstelling met het beeld van God dat de profeet tekent is groot: de ijzersmid misleidt zichzelf en kan zijn eigen leven niet redden (נצל), en evenmin komt hij tot de in de rechterhand houdt (Jes. 44:17, 20). Door het taalspel met metaforen voor God en mensen, wordt ook hier weer subtiel gewezen op het door elkaar heen lopen van Gods hand en mensenhand, maar tegelijk geeft de profeet ermee aan dat het dus ook niet zo is dat alle mensenwerk per definitie werk is waarin Gods hand is te zien is.

Jesaja 45:1

De meest bekende tekst in Jesaja 40–55 over het samengaan van Gods werk en mensenwerk is wel die over koning Cyrus (Jes. 45:1). De Perzische koning Cyrus wordt volgens de profeet – dan wel de leerling die de woorden van de meester optekende – precies zo bij de rechterhand gegrepen als eerder de dienaar Israël/Jakob in Jesaja 41:13. Gelijke bewoording is hier gebruikt. Weliswaar wordt de hand van God niet genoemd, maar door het gebruik van de eerste persoon ('ik') en het werkwoord קח 'grijpen', is duidelijk dat de komst van Cyrus op het wereldtoneel door de profeet wel wordt gezien als een teken van Gods hand. De profeet is ervan overtuigd dat Cyrus een instrument in Gods hand is en duidt koning Cyrus zelfs aan als 'gezalfde' (חִישָׁה) (Jes. 45:1):

*Zo zegt J^{HWH}
tot zijn gezalfde, tot Cyrus, wiens rechterhand ik vastgepakt heb,
om volken voor hem te onderwerpen,
ja, ik zal de lendengordels van koningen losmaken¹²¹
om deuren voor hem te openen,
ja, de poorten zullen niet gesloten worden.*

Hier wordt taal gebruikt die ook voorkomt op de Cyrus-cylinder, waar van de god Marduk wordt gezegd, dat hij na een slechte heerser nu een rechtvaardiger heerser zoekt, iemand naar zijn hart. De tekst op de Cyrus-cylinder vertelt dat Marduk deze rechtvaardige heerser bij de hand grijpt, te weten Cyrus. Hij riep

120 Zo valt op dat sinds begin 2025 *The Cagle Post* (The Political Cartoon Newsletter) weer zeer actief is geworden met dagelijkse politieke spotprenten van Amerikaanse cartoonisten.

121 In de gordel droeg men de wapens, dus feitelijk zullen koningen ontwapend worden door toedoen van Cyrus en zijn legers. NBV21 vertaalt hier dan ook: 'voor wie Hij koningen ontwapent'.

hem tot heerschappij over alles en sprak daar zijn naam over uit.¹²² Overigens is duidelijk dat de tekst op de Cyrus-cylinder pas is opgetekend toen Cyrus al een tijd aan de macht was.¹²³ Dat wat gebeurt in Perzië wordt ook religieus geduid, maar dan vanuit het perspectief van de god Marduk. De bijbelse profeet beschrijft in het boek Jesaja dezelfde geschiedenis vanuit Jahwistisch perspectief. De opkomst van de Perzische koning Cyrus, die meer vrijheid brengt voor de overwonnen en onderworpen volkeren, legt de profeet uit als een aanstelling door J_{HWH}. Niet Cyrus heeft de heersende koningen onderworpen, ook niet de god Marduk, maar wat omstreeks 539 v.Chr. gebeurde beschouwt de profeet als daden van de God van Israël. Juist de vergelijking van beide visies, die vanuit het geloof in Marduk en die vanuit het geloof in J_{HWH} laat zien hoe geloof een nieuwe of andere kijk kan geven op dat wat op een bepaald moment op het politieke vlak gebeurt. De profeet ziet hier Gods hand in de geschiedenis, die het volk Israël via Cyrus zal bevrijden. Ook andere volkeren hebben daar vervolgens weer profijt van.¹²⁴ Tegelijk beschrijft de tekst het overdragen van Gods kracht en macht aan Cyrus doordat het God is die hem vastpakt.¹²⁵

Jesaja 45:9-14

In Jesaja 45:9 en 45:11 vergelijkt de profeet God als Schepper met een pottenbakker (een metafoor die ook in Jesaja 29:16 en Jeremia 18 en 19 voorkomt). Zo wijst de tekst terug naar Jesaja 44:24, waar de dienaar Israël/Jakob al eerder is aangesproken met scheppingstermen: "Dit zegt J_{HWH}, die je verlost, en die je vormt, al vanaf de moederschoot." In Jesaja 45:9 lijkt de profeet te reageren op kritische geluiden, op de vraag hoe het zou kunnen dat God een Perzische koning, een niet-Israëliet, zou inzetten om zijn volk te bevrijden. Daarom spreekt de profeet hier over de scheppende kracht van Gods hand, en benadrukt dat God nog steeds schept. Tegelijk zit in de metafoor van de klei en de pot die eruit gemaakt wordt, ook een verwijzing naar de jongere generatie, die in Klaagliederen 4:2 juist beklagd is, omdat de jongeren zijn geworden als een mislukte pot die achteloos wordt weggegooid. Zo dragen zij de straf van hun ouders. Met imperativi (juist geen retorische vragen) bevestigt de profeet dat het volk in principe het recht heeft om navraag te doen bij de pottenbakker:

122 Rykle Borger, "Historische Texte in akkadischer Sprache aus Babylonien und Assyrien," *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*, deel I, Gütersloh: Gerd Mohn, 1984, 354-409, spec. 408.

123 Zie https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1880-0617-1941.

124 Zo bijv. ook Berges, *Jesaja 40-48*, 179-180, 395.

125 Grimm en Dittert, *Deuterokesaja*, 252.

De dingen die zullen komen?

Ondervraag mij dan, wat betreft mijn kinderen!

*Gebied mij dan maar met het oog op het werk van mijn handen!*¹²⁶

Door het hele boek Jesaja 40–55 heen speelt het thema van het rechtsgeding, waarbij God de aangeklaagde is. Volgens de profeet is Gods vraag wie er kan vertellen wat er in de toekomst staat te gebeuren. Van het volk wordt verwacht dat het zal optreden als getuige van God, al mag het tussendoor ook kritische vragen stellen. Ook de volkeren zijn gemoeid in dit rechtsgeding dat kort en goed gaat over de kernvraag: ‘Wie is de ware God?’¹²⁷ Het volgende vers laat wel zien dat de uitnodiging ironisch is. God zelf, bij monde van de profeet, zegt over zijn pottenbakkershanden (Jes. 45:12):

*Ik ben het, die de aarde gemaakt heeft,
(ik ben het,) die de mens daarop geschapen heeft,
ik dus – mijn handen spanden de hemel uit,
ik gebood het hele leger (van hemellichamen).*

Handen van goden zijn in de oudoosterse wereld per definitie uitzonderlijk groot, maar de bijbelse profeet laat ook de diversiteit in grootte zien. De metaforische handen van God, die als een pottenbakker de mensen schiep, zijn ook handen van kosmische proportie waarmee de aarde en het gehele universum geschapen werden. In het licht van die grootsheid moet ook de keuze voor Cyrus worden gezien, die zal zorgen voor de herbouw van Jeruzalem. Daarna wordt duidelijk gemaakt dat het niet God is, die eigenhandig de stad zal herbouwen, maar dat Cyrus is opgewekt (רוּחַ) om dat te gaan doen (Jes. 45:13), zoals later ook vrouwe Sion opgewekt zal worden om Gods werk uit te voeren.¹²⁸

¹²⁶ Zie Korpel en De Moor, *Jesaja 40-55*, 261f. met noten 9-12, en zie ook Renkema, *Klaagliederen*, 355-358.

¹²⁷ Dit thema van de rechtspraak is ook door Brueggemann opgepakt voor de opzet van zijn *Theology of the Old Testament*, Minneapolis: Fortress, 1997, zie m.n. 120-122 (testimony and trial metaphor).

¹²⁸ Hebr. עור ‘opwekken, wakker doen worden’ zoals ook in Jes. 51:9, 17 en 52:1.

Jesaja 48:12-16

De tekst van Jesaja 48 refereert opnieuw aan het geroepen zijn van Jacob/ Israël als dienaar van J^{HHW} en het beeld van God die het volk bij de hand grijpt in de uitzichtloze situatie van de ballingschap (Jes. 48:12-13):

*Luister naar Mij, Jakob, Israël, mijn geroepene.¹²⁹
Ik ben dezelfde! Ik ben de eerste, en ook ben Ik de laatste!
Ook was het mijn hand die de aarde heeft gegrondvest,
en (het was) mijn rechterhand die de hemel heeft uitgespreid.
Wanneer ik hen roep, dan staan ze samen paraat.*

De hand van God (יָד, 'mijn hand') is hier opnieuw Gods scheppende hand die de aarde heeft gegrondvest. Hier speelt duidelijk het oudoosterse en ook bijbelse wereldbeeld mee van een aarde die een soort platte schijf is die rust op een aantal zuilen, de fundamenteën van de aarde. Vandaag de dag weten we dat de aarde niet het centrum van het universum is, en ook niet het centrum van ons zonnestelsel, eerder een stip ergens in een van de armen van de Melkweg. Dat vraagt bij een tekst als deze wel om verbreding van de uitleg. Gods hand als een kosmische hand die als het ware het hele universum omvat zou nu een betere beschrijving zijn.¹³⁰

Overigens zijn de oudoosterse 'pilaren van de schepping' ook een moderne bijnaam voor een sterrennevel, gebaseerd op een preek van Spurgeon uit 1857, waarin hij beschrijft hoe Jezus de pilaren van de schepping draagt. NASA houdt er sowieso van, vooral vanuit het oogpunt van de broodnodige financiering, om sterrennevels namen te geven die tot nog meer verwondering oproepen.¹³¹

129 Het Hebreeuws heeft hier een passief participium. Het duratieve karakter van het participium tekent de ernst van de roeping. De roeping blijft staan, ook als niemand van het volk bereid zou zijn als dienaren en getuigen van J^{HHW} op te treden.

130 Voor de scheppingsverhalen die in beweging zijn, zie ook Benjamins, *Boven ons is onder ons*, 217; Muis, "Our spatial reality and God," 2, en zie ook met name de vijf mogelijke wijzen van kijken naar God en de ruimte van het universum ("Our spatial reality and God," 6, section 'Five Views on God and space'). Om God als Schepper de ruimte te laten buiten de wereld van het geschapene, kiest Muis ervoor Gods ruimte metaforisch te duiden. Zo kan God zowel afwezig als aanwezig zijn bij mensen, en wederkerige relaties met hen opbouwen. Als de drie-ene Geest leeft hij eeuwig in dynamisch anders-zijn en dynamische relationaliteit (Muis, "Our spatial reality and God," 9.)

131 Even opmerkelijk zijn de mythische namen waarmee veel ruimteschepen worden aangeduid, zoals Apollo, Saturnus, Orion, zie de enigszins spottende opmerking hierover in Samantha Harvey, *Orbital*,

Een bijbels aandoende naam kan daaraan bijdragen. Het laat wel zien dat, in elk geval in Amerika, geleerden in de astronomie er, als het zo uitkomt, niet zoveel moeite mee hebben om bijbelse voorstellingen en wetenschap met elkaar te verbinden.

Het tweede deel van Jesaja 48:13 tekent tussen de regels door een verschil in reactie van enerzijds aarde en hemel, en anderzijds Jacob/Israël. God roept aarde en hemel als getuigen op in de rechtszaak en beiden, aarde en hemel, staan direct paraat, door er te zijn als werken van Gods hand,¹³² wat in schril contrast¹³³ staat tot de afgoden die slechts zwijgen (Jes. 48:14a). Net als overigens Jacob/Israël dat al vanaf hoofdstuk 41 telkens weer geroepen wordt (zie ook het voorafgaande 48:1) maar nog steeds geen aanstalten lijkt te maken tot getuigen en tot actief handelen, maar zich eerder tot afgoden lijkt te wenden (Jes. 48:5).

In de huidige wereld, waarin de aarde en de hele atmosfeer en stratosfeer ontregeld worden door menselijk handelen, is dit een tekst die te denken geeft. De direct reagerende hemel en aarde staan tegenover de inactieve, apathische mens die afwacht of er van Godswege nog iets zal gebeuren. De profeet heeft duidelijk een missie om de apathie van het volk te doorbreken en roept iedereen op (via een imperativus pluralis) zich te verzamelen in een rechtszaak waarin God geacht wordt het eigen pleidooi te voeren, door mensen en hun afgoden te bevragen, zoals blijkt uit Jesaja 48:14:

Dublin: Penguin/Vintage, 2024, 52: "Strange how the most cutting-edge science brands itself with the gods and goddesses of myth."

132 De tekst van Jes. 48:13 wordt ook wel aangehaald voor de 'almacht' van God, zie bijv. Michael Gerhardt, *Firmament und Kosmos: Schöpfungstheologie im Denkhorizont des Alten Orients als Prototyp eines Dialogmodells für Theologie und Naturwissenschaft*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2023, 168, al kent het Hebreeuws niet echt een woord voor almacht dan wel de almachtige. Het vaak aangevoerde woord שַׁדַּי (*sjaddai*) is ten onrechte in bijbelvertalingen wel als 'Almachtige' vertaald. De naam is eerder een zeer oude aanduiding van God uit een tijd waarin men zich de woonplaats van God nog voorstelde op de hoogste berg, zoals dat ook voor goden elders gold. De naam *sjaddai* is verwant met het Akkadische *šaddû'a*, 'bergbewoner'. Zie Ernst Axel Knauf, "Shadday," in: Karel van der Toorn e.a. (red.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, tweede uitgave, Leiden: Brill, 1999, 749-753, spec. 749f. en John Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan* (JSOT.S, 265), Sheffield: Sheffield Phoenix, 2000, 32-34. Voor het dogmatische begrip van God als de Almachtige, zie Gijsbert van den Brink, *Almighty God: A Study of the Doctrine of Divine Omnipotence*, Kampen: Kok, 1993.

133 Zo ook Katie Heffelfinger, *Isaiah 40-66*, Cambridge: Cambridge Univ. Press., 2024, 163.

Verzamel je, jullie allemaal, en luister!

Wie van hen¹³⁴ was in staat dit aan te kondigen?

Degene van wie JHWH houdt¹³⁵ zal in Babel zijn wens doen,¹³⁶

en zal zijn arm (presenteren) onder de Chaldeeën.

Het parallelisme van 'zijn wens' en 'zijn arm' laat zien dat Cyrus de arm van God vertegenwoordigt.¹³⁷ Direct in Jesaja 40:10-11 heeft de profeet al aangegeven dat God met kracht zal komen en dat zijn arm voor hem zal heersen, en hier in 41:14 laat de profeet zien hoe. Als later in Jesaja 51:9 Sion een appèl doet op Gods sterke arm wordt pijnlijk duidelijk dat veel volksgenoten van de profeet, of ze nu in Babel of Sion verbleven of elders als vluchtelingen, nog steeds niet opmerken dat Gods arm allang te zien was, zij het in het handelen van de Perzische koning Cyrus.

Jesaja 49:1-6

In hoofdstuk 49 wordt duidelijk hoe de dienaar van JHWH weliswaar als Israël wordt aangesproken (49:3), maar ook weer niet helemaal samenvalt met het gehele volk. Met de dienaar worden diegenen bedoeld die zich geroepen weten en zien dat de bevrijding die God zal brengen via henzelf uitgevoerd moet worden. Wie zich voelt aangesproken als 'dienaar Israël' beaamt de woorden van de profeet (Jes. 49:2):¹³⁸

134 De afgoden.

135 Te weten: Cyrus, zie vers 15. Hij is ook de geroepene, net als Jacob/Israël. Zo ook Baltzer, *Deutero-Jesaja*, 372, en anderen. De beschrijving van Cyrus als degene die geliefd wordt door JHWH doet denken aan de beschrijving van Cyrus op de Cyrus-cylinder, waar Cyrus van zich- zelf zou hebben gezegd: 'Ik ben Cyrus ... wiens heerschappij de goden Bël en Nebo liefhebben', zie Mordechai Cogan, "Cyrus Cylinder," in: W.W. Hallo (red.), *Context of Scripture*, Leiden: Brill, 2000, deel 2, 315b; John Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55: A Literary-Theological Commentary*, London: T&T Clark, 2005, 352f.

136 Letterlijk 'Dat wat God behaagt', d.w.z. zijn 'wil/wens', of ook: zijn 'plan', namelijk de bevrijding van Israel en andere door de Babyloniërs overwonnen volkeren.

137 Zie Berges, *Jesaja 40-48*, 535; Paul, *Isaiah 40-66*, 315-316. Ibn Ezra (11e eeuw na Chr.) houdt het open en geeft aan aan dat het bezittelijk voornaamwoord 'zijn' zowel op God als op Cyrus kan slaan. Het toont zo ook weer de dubbelheid aan van Gods hand. Zie *The Commentary of Ibn Ezra on Isaiah*, vertaald door M. Friedländer, vol. 1: Translation, New York: Feldheim, 1873, 220-221.

138 Zie voor een bespreking van de structuur van dit gedeelte, Korpel en De Moor, *Isaiah 40-55*, 444-445.

*Hij maakte mijn mond als een gescherpt zwaard,
in de schaduw van zijn hand hield hij me verborgen;
Hij maakte me tot een gepolijste pijl,¹³⁹
in zijn pijlkoker verborg hij mij.¹⁴⁰
En hij zei tegen mij: 'Jij bent mijn dienaar, Israël,
in wie ik mijn heerlijkheid zal laten zien.'*

Het beeld dat hier wordt getekend is dat van de militair die het zwaard links draagt, en de (linker)hand (ט) op het gevest heeft, klaar om met de rechterhand het zwaard te kunnen trekken.¹⁴¹ De schaduw van de hand is dus niet bedoeld als beeld van bescherming, maar als beeld van de dienaar die als instrument wordt ingezet, en daartoe ook wordt opgeroepen. Hoewel het brute militaire beeldpraak is, beoogt de metafoor een vreedzame strijd via het gesproken woord. Het 'zwaard' is een metafoor voor de mond van de dienaar. Het is een oproep aan elke Israëliet om te getuigen.

De overwinning die hier aan de dienaar Israël (49:3)¹⁴² wordt toegezegd, wordt dus niet behaald met wapens, maar door de verkondiging. De dienaar wordt getekend als een instrument in Gods hand, die niet alleen apathische volksgenoten heeft aan te spreken maar ook de volkeren en de verre eilanden (Jes. 49:1). Vanuit dat beeld zou men in tweede instantie ook van bescherming

139 De woordenboeken geven vaak aan dat het woord קָרַר met "gescherpt" vertaald moet worden. Echter: in Westsemitische talen betekent het vooral 'schoonmaken, polijsten'. Akkad. 'blinken'; Ethiopisch 'zilver'; Ugar. 'blinken'. Zie HAHAT, 181. Het gaat om het schoonmaken en daarmee zo glad mogelijk maken (polijsten) van het materiaal. Elke ongerechtigheid aan de pijl kan de veiligheid van schutter en omstanders in gevaar brengen. Toch wordt voor Jes. 49:2 en ook Jer. 51:11 vaak alsnog een eigen betekenis 'scherpen' gekozen. Zo ook in woordenboeken, vaak zelfs met het aannemen van een gelijkkluidende nieuwe stam ברר II. Zo o.a. Alonso Schökel, *DBHE*, 138f., al plaatst hij dit wel tussen vraagtekens.

140 Dus: hij stak mij weg in de koker. De pijlkoker werd in het algemeen op de rug gedragen.

141 Zie in dit verband Recht. 3:21 over de linkshandige Ehud die alles precies andersom doet: met zijn linkerhand trok hij het zwaard van zijn rechterheup. Ook boogschutters konden rechts- of linkshandig zijn, zie 1 Kron. 12:2 (vgl. Ezech. 39:3), evenals stenenslingers (Recht. 20:16).

142 Zowel het Masoretische accent (*atnach*) dat de versregel in twee delen verdeelt, als ook het parallelisme tussen beide delen, laat zien dat de 'dienaar' een synoniem parallelisme vormt met de naam 'Israël'. Zie voor dit parallelisme ook Ps. 136:22; Jer. 46:27 en vergelijk Jer. 30:10, Jacob de dienaar. Ook uit verzen 4 en 7 blijkt dat de dienaar het diep verachte volk zelf is, dat ooit de dienaar van heersers was (Egyptenaren, Assyriërs, Babyloniërs) maar nu de uitverkoren dienaar van God wordt. Enkelvoud en collectief lopen hier in elkaar over.

kunnen spreken in die zin dat de profeet ervan overtuigd is dat het God zelf is die de dienaar als het ware omvat en omarmt bij het spreken van de juiste woorden tegenover eigen volksgenoten en de volkeren. De geroepen dienaar Israël staat er niet alleen voor, maar de tegengeluiden blijven en de profeet citeert klaarblijkelijk hun klachten (Jes. 49:4): “Ik heb me voor niets ingespannen, voor leegte en ijdelheid heb ik mijn volledige kracht verbruikt.” De profeet houdt vast aan de hoop dat Israël zeker bevrijd zal worden uit de ballingschap (zie Jes. 40:9-11) en dat alle volkeren zullen zien en erkennen (Jes. 49:7) dat aan Israël te zien is dat Gods hand in hen werkzaam is. Zo zal uiteindelijk de ene God door alle volken erkend worden. volken erkend worden.

Israël zal niet alleen dienaar van J_{HWH} zijn om het teleurgestelde deel van het volk terug te brengen tot J_{HWH} (Jes. 49:5 en 7), maar ook het bekende ‘licht voor de volken’ (49:6) worden. Het deel van Israël dat bereid is de taak van dienaar van J_{HWH} op zich te nemen krijgt hier ook een taak van herstel, waaronder het terugbrengen van de ‘bewaarden’. Het Qerē (de gesproken traditie) leest hier een passief participium Qal. Een actief participium ‘bewakers’ geeft hier geen goede zin. Door het passieve participium wordt aangegeven dat er wel degelijk een ingrijpen van God te zien was, maar via het ‘bewaard worden’ door God van sommigen. Niet van allen. De profeet stelt het zo voor dat in tijden van oorlog en geweld Gods hand vooral te zien is in het bewaren en terugbrengen van een deel van het volk. Overigens wordt ook dat door mensen gedaan, door de collectieve dienaar (zo ook Jes. 42:6-7; 49:9).

De metafoor van het gescherpte zwaard en de gepolijste pijl¹⁴³ zinspeelt opnieuw op klachten uit de tijd van de ballingschap. In Klaagliederen 3:12 is de klacht van de vrome in het verwoeste Sion,¹⁴⁴ dat God zijn getrouwen juist gemaakt zou hebben tot het doelwit van de pijlen uit zijn koker. De profeet draait de klacht nu om. Wie zich identificeert met de dienaar zal zelf een pijl in de pijlkoker van God zijn, maar het is wel Gods rechterhand die het zwaard, de pijl en de boog pakt. Ook dit laatste vormt een contrast met een klacht, zoals verwoord in Klaagliederen 2:4, dat God zijn boog spande, zijn rechterhand in de aanslag, als was hij een tegenstander.¹⁴⁵

143 Vergelijk ook de metaforische wapenrusting zoals beschreven door Paulus, Efez. 6:11-17, en ook Rom. 13:12.

144 Zie Renkema, *Klaagliederen*, 252-254.

145 Deze teksten laten ook zien dat de tegenwoordige discussie over de linker- en rechterhand van God

Jesaja 49:15-16

De metafoor van Gods hand wordt in Jesaja 49:16 opnieuw opgenomen, in antwoord op de klacht van Sion dat God haar vergeten zou hebben (49:15-16):

*Kan een vrouw haar zuigeling vergeten,
zich niet ontfermen over het kind dat zij droeg?¹⁴⁶
Zelfs al zouden deze (vrouwen)¹⁴⁷ vergeten,
Ik zal jou niet vergeten.
Ik heb je op (mijn) handpalmen ingedrukt staan,¹⁴⁸
je muren staan altijd voor mij.¹⁴⁹*

die onheil dan wel heil zouden brengen, niet gegrond is. De metaforische taal is allereerst gebaseerd op menselijk handelen en mensen zijn nu eenmaal rechtshandig. Het gebruik van de ene en de andere hand heeft in poëtische teksten eerder betekenis als parallelisme (zie bijvoorbeeld Ps. 139:10; Job 23:9; Hoogl. 2:6; 8:3; Dan. 12:7) dan als specifiek onderscheid. Zo wordt in een Ugaritische tekst (KTU 1:14:ii.13-15) tegen een koning gezegd over een wijze van offeren: 'Neem een schaap in je hand (*yḏ*), een offerschaap in je rechterhand (*ymn*), een lam in beide.' Om hoeveel offers en hoeveel handen gaat het? Naar alle waarschijnlijkheid slechts om één offerdier. De schrijver heeft alleen de opdracht wel driemaal herhaald in verschillende, parallelle bewoordingen, kenmerkend voor oudoosterse poëzie. In de Hebreeuwse Bijbel komt het woord *ṭ*, zowel in combinatie met links als rechts voor, wat aangeeft dat *ṭ* als zodanig, net als in het Nederlands, vooral de meer algemene betekenis heeft van 'hand'. Zie ook Frederic Clarke Putnam, "מִיָּמִין: *yāmīn*, right hand," in: Van Gemenen (red.), *New International Dictionary*, deel 2, 466-471, spec. 468: dat wat over 'Gods rechterhand' wordt gezegd wordt op gelijke wijze ook over 'zijn hand' (*yād*) gezegd, en Gods linkerhand komt nergens in het Oude Testament voor ("although God's left hand is never mentioned in the OT"). De enige tekst die een bewust verschil aangeeft is Gen. 48:14 waar Jakob opzettelijk de rechter- en linkerhand kruist bij de zegen van Efraim en Manasse.

146 Letterlijk: het 'kind van haar buik'.

147 Ook in dit vers lopen enkelvoud en meervoud door elkaar heen. In dit tweede colon spreekt de profeet in het algemeen over alle vrouwen met kinderen, alle moeders, waarmee duidelijk is dat het enkelvoud uit het eerste colon (vrouw) in feite over alle vrouwen met kinderen gaat.

148 Het werkwoord *קָנָה* dat hier gebruikt wordt geeft aan dat het 'geschrevene' onuitwisbaar is. Vaak wordt hier vertaald met 'gegrift', als een vorm van schrijven. Het werkwoord heeft echter te maken met een bouwkundige schets van een gebouw of een tekst in klei of steen (zie bijvoorbeeld Jes. 30:8; Ezech. 41:1). Te vergelijken met het Babylonische *uṣurtu*, een bouwkundige tekening in klei of steen. Dat Babylonische woord kan echter ook de groeven in de handpalm aanduiden (Von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, 1440). Zo kan Jes. 49:16 betekenen dat in Gods handen, die eerder al zo lang op Jeruzalem rustten (vergelijk Ps. 80:18; 139:5, en ook Psalm 32:4), de contouren van de stad gegrift staan. Als *יְהוָה* net als een mens de handen voor ogen zou slaan bij alle onheil in de wereld, dan zijn daar telkens weer de contouren van de stad te zien.

149 Het parallelisme in dit vers laat zien, dat de hedendaagse praktijk om Jes. 49:16a bij de doop te gebruiken en zelfs uit te beelden door een grote hand waarop de namen van dopelingen worden geschreven gebaseerd is op onjuiste exegese. De doopuitleg trekt dit versdeel los van de parallelle

De hier gebruikte beeldspraak roept het parallelisme op met Jesaja 44:5, van de jongere generatie die de de handpalm heeft beschreven met de naam van JHWH. De menselijke handpalm met de naam JHWH en de beeldspraak van de goddelijke handpalm met de contouren van Sion tekenen in beeld wat in de oude verbondstekst ten tijde van Mozes ooit is gezegd: 'Jij zult mijn volk zijn, ik zal jouw God zijn'.¹⁵⁰ Het beeld van de twee handen die elkaar vastpakken onderstrepen de hernieuwing van de verbondsgedachte. Zo is theologie hier ook in beeld vervat (net als eerder in Jes. 44:5).

Jesaja 49:22-23

De profeet schetst nu het komende herstel van Sion en de terugkeer van haar kinderen. Opnieuw wordt duidelijk dat het mensen zijn die worden ingezet voor het waarmaken van het visioen (Jes. 49:22):

Zo spreekt de Heer JHWH:

*'Zie, Ik zal naar de natiën mijn hand opheffen,
en voor de volkeren zal ik mijn banier oprichten,
en zij zullen uw zonen, tegen de borst aangehouden, doen komen,
en uw dochters zullen op de schouder gedragen worden.*

*Koningen zullen je verzorgers zijn,
en hun echtgenotes zullen je zoogsters zijn.*

*Met de neuzen naar de grond zullen zij voor je buigen,
en ze zullen het stof van je voeten likken.¹⁵¹*

*Zo zul je weten dat ik JHWH ben,
degenen die mij verwachten zullen niet beschaamd worden.'*

regel over de muren van Sion. Niettemin kan men de volksexegese die Jes. 49:16a met de doop verbindt wel begrijpen, maar dan moet het gezien worden als nieuwe theologie, geïnspireerd door Jes. 49:16a. Gezang 336:3 (*Liedboek voor de kerken*, 1973) sluit hier vanwege de wensvorm mooi bij aan: 'Laat van wie hier als kindren kwamen uw Heilige Geest nooit zijn geweest. Ze zijn van U; draag Gij hun namen in uw handpalmen gegraveerd'.

¹⁵⁰ Zie o.a. Exod. 6:7; Lev. 26:12; en zie ook Jer. 7:23; 11:4; 30:22; Ezech. 36:28; Joël 2:27.

¹⁵¹ Dit lijkt vreemd, maar is de fantasie van de onderdrukten die alleen begrepen kan worden door wie werkelijk een situatie van onderdrukking kent (Blenkinsopp, *Isaiah 40–55*, 313).

Hier wordt opnieuw de metafoor van God als legercommandant opgeroepen. Het opheffen van de *oṣ* (*nēs*) 'banier'¹⁵² heeft hier duidelijk de betekenis van het plaatsen van een herkenbaar teken voor de legertroepen, om zich daar te verzamelen.¹⁵³ Maar hier is het in vreedzame zin bedoeld, als een teken voor de volkeren om zich te verzamelen en de verdrevenen terug te brengen naar hun eigen land. De hoop is, dat dit teken zal worden opgemerkt en begrepen in de gehele wereld en dat de volkeren ook de jonge generatie terug zullen brengen.¹⁵⁴

De zonen en dochters die tegen de borst en op de schouder gedragen worden roept het beeld van God op die als herder de lammeren voorzichtig in de arm zal dragen (Jes. 40) en terug zal brengen naar Jeruzalem (Jes. 49:23). Opnieuw laat de profeet zien hoe de hand van God vooral in de handen van mensen gezien moet worden. In deze profetie zijn het de volkeren die het herdersbeeld van Jesaja 40:11 uitvoeren.

Jesaja 50:1-5

Jesaja 50 vormt een nieuwe 'preek' die vooral gericht is tot vrouwe Sion. Het beeld van het huwelijk tussen twee verbondspartners speelt hier op de achtergrond een grote rol. Uiteraard is hier het klassieke huwelijksbeeld uit oudoosterse tijden gebruikt waarbij God als echtgenoot wordt verondersteld en vrouwe Sion als echtgenote.¹⁵⁵ Jesaja 50:1 beschrijft hoe vrouwe Sion is weggestuurd (metaforische beschrijving voor de ballingschap), vanwege het overlopen naar andere goden. Direct daarop volgen echter de waarom-vragen waarmee de profeet laat zien, dat hij er in elk geval van overtuigd is dat het volk niet werkelijk in de steek gelaten is, maar dat eerder een vraag van God op tafel ligt, waarom het zo mis moest lopen. Wat opvalt is dat hier een groep wordt aangesproken op de daden van hun moeder, vrouwe Sion. Het heeft opnieuw te maken met de oudere generatie, die gezien wordt als schuldig aan de ballingschap, vanwege hun dwepen met andere goden en vanwege alle sociale

152 Vgl. de *nēs 'ammim*, 'banier voor de volken' in Jes. 11:10.

153 Exod. 17:15-16; Jes. 5:26; 13:2; 18:3; 30:17; 31:9; Jer. 4:6,21; 50:2; 51:12, 27; Ps. 60:6.

154 Daarmee gaat deze tekst verder dan de vergelijkbare tekst over de opgerichte banier in Jesaja 11:10-12. Zie Ulrich Berges, *Jesaja 49-54* (HThKAT), Freiburg: Herder, 2015, 69.

155 Terecht tekent Athalya Brenner hier aan dat vrouwe Sion in die zin vergelijkbaar is met de *עֶבֶד*, 'dienaar, slaaf', die eveneens ondergeschikt is aan de 'eigenaar', zie Brenner, "Identifying the Speaker-in-Text and the Reader's Location in Prophetic Texts: The Case of Isaiah 50," in: Athalya Brenner en Carole Fontaine (red.), *Feminist Companion to Reading the Bible: Approaches, Methods and Strategies*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1997, 136-150, spec. 146.

onrecht, terwijl de jongere generatie die er part noch deel aan had, midden in de desolate toestand van de ballingschap is geboren.¹⁵⁶

Deze passage, die zowel in de grote Jesajarol van Qumran als in de Griekse Codex Sinaiticus halverwege vers 2 afsluit (Jes. 50:1-2a), gaat over de juridische kwestie van God die zijn volk heeft verkocht aan een schuldeiser. De profeet laat God, die vrouwe Sion heeft weggestuurd met een scheidingsbrief vragen:¹⁵⁷

Zo zegt J^{HWH}:

"Waarom was er geen man (huwelijkspartner)¹⁵⁸ toen ik kwam?

(Waarom) antwoordde niemand toen ik riep?"

Is mijn hand veel te kort¹⁵⁹ om te (ver)lossen?¹⁶⁰

Of is er geen kracht bij mij om te bevrijden?

156 Vergelijk de jongere generaties van na 1990 die wel middenin allerlei crises terecht zijn gekomen, maar het waren hun ouders en de generaties boven hen die – veelal onwetend – onzorgvuldig zijn omgegaan met klimaat en leefomgeving, met onvoldoende besef van mogelijke negatieve gevolgen voor volgende generaties, ondanks de publicatie van Dennis Meadows en de Club van Rome, *Rapport van de Club van Rome: De grenzen aan de groei*, Utrecht: Het Spectrum, 1972. Tot die te onbezonnen generatie reken ik ook mijzelf.

157 Benjamin Sommer, *A Prophet Reads Scripture: Allusion in Isaiah 40–66*, Stanford: Stanford UP, 1998, 137, leest de vraag naar de scheidingsbrief als een negatieve, retorische vraag: God zou helemaal geen scheidingsbrief gegeven hebben. Het vervolg laat echter duidelijk zien dat vrouwe Sion wel degelijk is verkocht en weggestuurd, Zie ook de vergelijkbare beeldspraak in Jer. 3:1. Zo o.a. ook Jan Koole, *Isaiah*, deel 3, Leuven: Peeters, 1998, 88-89.

158 Eigenlijk alle in Nederland gebruikte vertalingen vertalen hier: 'Waarom was er niemand?' Het gaat in het bijbelse beeld echter om de vraag waarom er geen andere geliefde was voor Sion, toen ze was weggestuurd. Kortom: waarom was er geen andere god die de plaats van J^{HWH} had ingenomen? Als een volk werd overwonnen betekende dat impliciet dat de god van het overwonnen volk niet de sterkste was geweest, en daarmee had afgedaan. De profeet gebruikt hier traditionele taal zoals die ook voorkomt in Hos. 1–2.

159 De paronomastische infinitivus-constructie ('Is de korthed van mijn hand te kort?') geeft een versterking of verzwaring aan. Dit is een verschijnsel dat kenmerkend is voor de Semitische talen, al heeft de paronomasie ook school gemaakt in het Nederlands via bijv. de *Tocht der tochten* als aanduiding voor de zwaarste, Nederlandse schaatstocht, de Friese elfstedentocht, zie <https://elfstedentocht.nl>. Deze wijze van spreken was wijdverbreid en ook gangbaar in het Babylonisch, zie Eran Cohen, "Paronomastic Infinitive in Old Babylonian," *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 38 (2003-2004), 105-112.

160 Het hier gebruikte woord is פָּדָה, dat vooral de betekenis heeft van 'vrijkopen', zie het gebruik hiervan in de verwijzingen naar de bevrijding uit Egypte in Deut. 7:8; 9:26; 13:6.

De vraag is hier wie er niet antwoordde. Niet alleen bijbelvertalingen maar ook de commentaren stellen vrij unaniem dat het gaat om het volk dat niet reageert, en bovendien dat in algemene zin moet worden vertaald als “en niemand antwoordde.” Voor zo’n algemene uitspraak gebruikt het Hebreeuws echter אִין (‘er is niet’) gevolgd door een participium.¹⁶¹ Bovendien speelt in Jesaja 40–55 de beeldspraak van een rechtspraak tussen God en de volkeren een belangrijke rol.¹⁶² Zo ook in deze passage waar gewacht wordt op een antwoord van degene die vrouwe Sion ‘gekocht’ heeft. Maar die blijkt alweer verdwenen te zijn. Met de metafoor van de weggestuurde vrouw komt God nu na decennia van ballingschap toch weer terug als echtgenoot van vrouwe Sion, om haar terug te kopen (פדה). Het ooit aangegane huwelijk (verbondssluiting) is, zoals de profeet schetst, niet werkelijk verbroken, maar slechts tijdelijk onderbroken. De stam פדה (*padah*) ‘loskopen’ is een juridische term.¹⁶³ Ook het werkwoord ענה ‘antwoorden’ moet hier in juridische zin begrepen worden.¹⁶⁴ De getuige die geacht wordt te antwoorden wordt specifiek aangeduid als een man die niet komt opdagen (אִין אִין שׁ “en er was geen *man*”). Het algemene ‘er was niemand’ is hier met opzet uitgebreid met ‘man’. In het huidige tijdsgewricht van vooral genderneutraal willen schrijven is er de neiging al snel te vertalen ‘mens’ of ‘iedereen’, dan wel ‘geen mens’ of ‘niemand’. Daarbij wordt echter over het hoofd gezien dat het hier oudoosterse huwelijksbeeldspraak betreft, waarbij de verstoten vrouw verkocht is aan een andere man. De profeet kondigt aan dat de tijd van weggestuurd en verkocht zijn aan Babel en aan de god Marduk voorbij is en dat vrouwe Sion teruggekocht zal worden van haar schuldeiser.¹⁶⁵ Die blijkt er alleen niet meer te zijn. Er is geen man die nog een tegenwoord laat horen.

In vers 2c komt nu de werkelijke echtgenoot van vrouwe Sion op voor de enige vrouw van zijn verbond, namelijk God zelf. De tweede passage (50:2b-3) tekent

161 Zie 1 Kon. 18:26, 29; Jes. 66:4, ‘niemand die antwoordt’, vgl. ook 2 Sam. 22:42; Ps. 18:42 ‘niemand die redt’.

162 Zie Brueggemann, *Old Testament Theology*, en zie boven bij Jes. 41:8-10; 45:9-14; 48:12-16, en zie verderop 51:5.

163 Zie Henri Cazelles, פדה, *ThWAT* 6, 514-522, spec. 515.

164 De teksten van Job 19:7, ‘Ik schreeuw: “Onrecht!” – maar ik krijg geen antwoord, ik roep om hulp – maar vind geen recht’, en Job 32:12 (niemand kon Job terechtwijzen, niemand kon beantwoorden [ענה] wat hij beweerde) vormen goede voorbeelden van ‘antwoorden’ in de zin van het gevraagde tegenwoord van een getuige in een rechtszaak.

165 Zie voor de נשׂה “schuldeiser” ook Exod. 22:24; Deut. 15:2; 24:10-11; 2 Kon. 4:1; Ps. 109:11; Jes. 24:2; Jer. 15:10; Neh. 5:10-11.

het contrast tussen de ware echtgenoot JHWH en de Babylonische schuldeiser, de man die duidelijk geen enkele interesse heeft in vrouwe Sion en ook niet bereid is te antwoorden in de rechtszaak. Dat JHWH zijn volk tijdelijk heeft moeten 'verkopen' vanwege de overwinning van Babel op Juda en Jeruzalem heeft wel tot desillusie geleid en tot allerlei herhaalde klachten. Een daarvan moet ook geweest zijn dat men de overwinning door de Babyloniërs toeschreef aan het tekortschieten van Gods hand. Maar hier brengt de profeet God zelf op het toneel en laat God als het ware zelf pleiten in zijn rechtszaak tegen de schuldeiser. Gods hand is absoluut niet te kort, integendeel.

De hand van God in vers 2b vormt een parallel met het woord כֹּחַ 'kracht', maar tegelijk worden Gods hand en kracht in scherp contrast neergezet met de ontbrekende kracht en het zwijgen van de verdwenen 'man' in vers 2a. Met taal uit de Exodustraditie wordt nu de kracht van Gods hand beschreven, wel degelijk lang genoeg om los te kopen (פִּדְיוֹ) en krachtig genoeg om te bevrijden (נִצֵּל). Ook het volk in de woestijn, in de tijd van Mozes, had al eens de retorische vraag gesteld of Gods hand soms te kort was om hen te bevrijden.¹⁶⁶ Tegenover de Babylonische god Marduk,¹⁶⁷ die de plaats van echtgenoot (verbondspartner) zou hebben moeten innemen, wordt hier Gods kracht beschreven. Door zijn dreigende en bestraffende spreken kan JHWH zelfs de zee doen opdrogen, rivieren tot woestijn maken, vissen doen sterven van dorst, de hemel in het zwart hullen.

Het lijken heftige daden, maar het gaat hier vooral om de omkeringen. Marduk, de hoogste en machtigste god bij de Babyloniërs, was in staat tot zogenaamde omkeringswonderen. Dat was bij uitstek een teken van zijn verhevenheid boven andere goden. Dat hier vergelijkbare taal wordt gebruikt, onderstreept nog eens de achtergrond van de rechtszaak tegen de Babylonische schuldeiser, te weten de god Marduk. Een krachtmeting van de ene God tegenover de andere, waarbij de ander het geheel laat afweten en totaal niet antwoordt.

166 Num. 11:23; zie ook Jes 59:1, de hand van God is *niet* te kort om te bevrijden. Zie Ulrich Berges, *Isaiah 49–55* (HTHKAT), Freiburg: Herder, 2015, 94.

167 Zowel vrouwe Babel als haar hoogste god Marduk (ook Bēl en Nebo genoemd) worden bekritiseerd en getekend als niet in staat tot enig handelen, in tegenstelling tot JHWH, de redder van Israël; zie Jes. 43:14; 46:1-2; 47 (vrouwe Babel); 48:14; en voor kritiek op Marduk/Bēl zie ook Jer. 50:1 en 51:44.

Waar verzen 2-3 verwijzen naar het verleden van de Exodus, komt het werkelijke bewijs van Gods kracht en het omkeringswonder in Jesaja 50:4-5. Daar is het de profeet die de taak van dienaar van JHWH op zich neemt en vaststelt:

JHWH God geeft mij een tong van leerlingen, om te weten hoe tot getuigen te maken degenen die te moe zijn voor woorden.¹⁶⁸

In feite tekent de profeet zichzelf als zo'n omkeringswonder. Ook al wordt hem onrecht aangedaan, hij is bereid als getuige op te treden in de rechtszaak en te getuigen voor JHWH. De profeet is ervan overtuigd dat met God aan zijn zijde niemand hem schuldig kan verklaren (Jes. 50:4-9). Tegelijk laat 50:4-5 zien dat de hand van God van 50:2-3 in werkelijkheid in de dienaren van JHWH gezien moet worden. Dat is ook precies waartoe de profeet keer op keer oproept.

Jesaja 50:10-11

Hoofdstuk 50 eindigt vervolgens met twee strofen gericht tot zowel degenen die nog steeds hoop op JHWH durven houden (50:10) als ook degenen die de hoop in arren moede maar op zichzelf gesteld hebben:

*Wie van jullie heeft ontzag voor JHWH?
luistert naar de stem van zijn dienaar?¹⁶⁹*

*Laat degene die wandelt in duisternis,
en degene die geen licht heeft,
vertrouwen op de naam van JHWH,
en bouwen op zijn God.¹⁷⁰*

168 Voor de vertaling van dit lastige vers zie Korpel en De Moor, *Isaiah 40-55*, 448.

169 Hier blijkt ook dat in Jes. 50:2 zeker niet bedoeld is dat het Israël zou zijn, dat niet naar JHWH luisterde. Het gaat juist om het opmerken van de stem van de collectieve dienaar (zo ook Koole, *Jesaja*, 3, 122). Mensen worden uitgenodigd Gods Woord te spreken, dan wel zich te laten bemoedigen door woorden over JHWH gesproken door andere dienaren. JHWH-getrouwe ballingen worden opgeroepen om getuigen van JHWH te zijn, zie Jes. 43:10; 43:12; 44:8; 55:4.

170 Hoewel er 'zijn God' staat is degene die JHWH dient in principe elke gelovige die kiest voor de God van Israël. Zie de algemene oproep in Deut. 6:13, "JHWH God is het, heb ontzag voor hem en dien hem."

En de tegengestelde strofe stelt (50:11):

*Zie toch, jullie allemaal die zelf vuur aansteken,
die jezelf omringen met fakkels,
wandel de vuurzee van je eigen vuur in,¹⁷¹
en (wandel) de fakkels in die je zelf brandt.
Dit overkomt je uit mijn hand,
je zult neerliggen in een plaats van kwelling.*

Hier wordt de hand van God gebruikt als metafoor voor de straf¹⁷² voor degenen die in een wereld vol Godsverduistering en bij gebrek aan beter, in arren moede hun eigen licht maken, met vuur en fakkels. De straf overkomt hun weliswaar uit Gods hand, zoals de profeet het beschrijft, maar tegelijk is duidelijk dat ze het neerliggen in een plaats van kwelling eerst zelf al over zich heen gehaald hebben door te kiezen voor brandende fakkels, in plaats van het meer innerlijke en metaforisch bedoelde licht in duistere tijden, dat gebaseerd is op Godsvertrouwen (zie Jes. 40:31; 51:4).

De beschrijving van Jesaja 50:11 is zo plastisch dat het bij de moderne lezer beelden kan oproepen van latere christelijke voorstellingen van een brandende 'hel'. Die voorstelling komt echter niet voor in het Oude Testament.¹⁷³ Eerder will het beelden oproepen van de oorlogsvoering uit die tijd, waarin strijd om steden werd gevoerd door van beide zijden brandpijlen naar elkaar te gooien.¹⁷⁴

171 Het beeld dat hier beschreven wordt is zeker niet 'wandelen in het *licht* van je eigen vuur', maar echt in de hitte en vuurzee ervan, als een straf. Zo ook Koole, *Jesaja*, 3, 130f.

172 Zie ook Jes. 40:2: Jeruzalem heeft voor haar overtredingen dubbel genomen uit de hand van JHWH.

173 De 'hel' komt sowieso niet voor in het Oude Testament. Het zijn vooral bijbelvertalingen die het Hebreeuwse woord שְׁאוֹל (*sjeool*) (de blubberige onderwereld onder de aarde, waar de doden verondersteld werden te rusten) soms heel consequent hebben vertaald door 'hel' (zo HSV), waar andere vertalingen gekozen hebben voor 'dodenrijk'. De hel is eerder een beeld dat we kennen uit de Kanaänitische traditie, maar in de Hebreeuwse Bijbel is dit juist verdwenen vanwege de nadruk op het geloof in de ene God. Hel en duivel sluiten niet aan bij het monotheïstische (henotheïstische) geloof van Israëel en beide ontbreken dan ook vrijwel geheel in het Oude Testament; zie bijv. <https://library.biblicalarchaeology.org/collections/satan/>.

174 De gruwelijke afbeeldingen van de slag om Lachis spreken hier boekdelen en zijn weinig anders dan beelden uit oorlogsgebieden nu. De reliëfs zijn opgenomen in de collectie van het Brits Museum, zie: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1856-0909-14_5.

Jesaja 51:5

Het beeld van de hand van God als beeld voor de uitvoering van straf of gericht keert terug in Jesaja 51:5. Daar waar het recht met voeten getreden wordt roepen profeten op tot het recht, maar daarmee impliciet dus ook tot straf vanwege alle sociale onrecht dat er begaan is. In die betekenis komen Gods armen ter sprake in dit vers (Jes. 51:5):

Nabij is mijn rechtvaardigheid, mijn redding¹⁷⁵ verschijnt, en mijn armen zullen de volkeren oordelen,¹⁷⁶ de eilanden¹⁷⁷ wachten op mij, en zij hopen op mijn arm.

Jesaja 51:9

In het vervolg van dit hoofdstuk blijkt, dat Gods hand en armen anders zijn dan de beeldspraak suggereert. Het beeld van de hand en arm van God komt aan het eind van Jesaja 40–55 steeds meer naar voren, en krijgt ook meer en meer uitleg en betekenis. Hoewel de profeet al een aantal keren deze metaforen ter sprake heeft gebracht en uitgelegd, zijn de ogen van de hoorders blijkbaar nog

175 Het woord נִשְׁׁ, dat dezelfde werkwoordstam heeft als de naam Jesaja, werd in oudere vertalingen vooral als 'heil' vertaald. Dat is een prima vertaling mits de betekenis ervan nog begrepen wordt. Het gaat om bevrijding, redding, verlossing uit een penibele situatie, zoals het bekende Exodusverhaal beschrijft, maar dus ook de bevrijding vanuit de geforceerde ballingschap in Babel. Aangezien het mensen zijn door wie die redding moet worden uitgevoerd, is een aanduiding als leger des heils een mooie concretisering bij het 'heil' dat nabij is. Het uit de goot redden van mensen is evenzo concretisering van het woord נִשְׁׁ als het heil, de redding, die in het Nieuwe Testament in het bijzonder aan Jezus Christus wordt toegeschreven. Zie bijv. H. Baarlink, "Heil, bevrijding, redding, behoud," in: A.N. Noordegraaf e.a. (red.), *Woordenboek voor bijbellezers*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2005, 254-258, <https://www.theologie.nl/heil-bevrijding-redding-behoud/>

176 Werkwoord נִשְׁׁ. Hier is een juridisch oordeel in een rechtszaak bedoeld. De volkeren die Israël kwaad gedaan hebben zullen moeten boeten voor hun onrecht jegens het volk (vgl. Jer. 22:3). Maar wel pas na een eerlijk proces.

177 De eilanden verwijzen vermoedelijk naar Griekenland, dat ongeveer 6000 eilanden telt. In de dagen van de ballingschap en daarna was het een land van hoop voor vluchtelingen. Ook een deel van de Judeeërs moet daarheen gevlucht zijn op joden die hun heil zochten in de Griekse wereld van filosofen, mathematici en meer, in plaats van terug te keren naar Juda. Zie Marjo Korpel, "Second Isaiah and the Greek Islands," in: Michael Parsons (ed.), *Text and Task: Scripture and Mission* (Fs. John Olley), Milton Keynes: Pater Noster Press, 2005, 79-90, m.b.t. Jona, zie 86f.; Idem, "The Greek Islands and Pontus in the Hebrew Bible," *Old Testament Essays* 19/1 (2006), 101-117 (<https://journals.co.za/doi/pdf/10.10520/EJC85767>).

steeds blind en heeft het gros van de Judeeërs in Babel en Sion nog niets in de gaten van wat de profeet denkt te zien. Kennelijk is de vraag bij de hoorders: 'Slaapt God niet al decennialang? Waar is die arm van God?' In Jesaja 51:9 lijkt de profeet zo'n wat spottende en vermoedelijk veel gehoorde uitroep over te nemen:

*Hé, arm van JHWH, word wakker, word wakker, hul jezelf in kracht!
Word wakker, zoals in de dagen van lang geleden,
van de generaties van de oertijd.
Was jij het niet die Rahab¹⁷⁸ heeft afgehouden,
die Tannin doorboorde?*

De arm van JHWH wordt aangespoord om zich de uittocht uit Egypte te herinneren, toen God die spreekwoordelijke sterke hand en uitgestrekte arm nog liet zien. Beter gezegd: toen het volk eindelijk uit Egypte weg kon trekken, naar het land aan de Jordaan, en dit als zo uitzonderlijk werd ervaren dat het werd beschreven als een rechtstreeks ingrijpen door Gods hand en arm. Maar in Babel zijn geen grote daden te zien, al moeten de politieke veranderingen wel zijn opgemerkt door het aantreden van de Perzische koning Cyrus II die in 539 v.Chr. de val van Babylon bewerkte,¹⁷⁹ en daarmee de terugkeer naar Juda mogelijk maakte.¹⁸⁰ Vanuit geloofsperspectief kon men dit echter ook zo duiden dat God eindelijk weer oog had voor zijn volk, de ballingen in Babel en de inwoners van Juda en Jeruzalem (zie Jes. 41:1-3).¹⁸¹

178 Het oermonster Rahab, dat ook wel wordt aangeduid als Leviathan of Tannin, zo bijv. in Ps. 74:14; Job 26:12-13; 40:25 (vert. 41:1); Jes. 27:1. Het monster was ook al langer bekend onder de Kana'anieten. Zie bijv. de bundel van Koert van Bekkum e.a. (red.), *Spelen met Leviatan: Monsters in Bijbel, theologie, religie en kunst*, Amersfoort: Buijten en Schipperheijn, 2018 (<https://www.tua.nl/nl/p/spelen-met-leviatan>); Bob Becking, *Zonder monsters gaat het niet*, Vught: Skandalon, 2015.

179 Over de specifieke rol die Cyrus speelde verschillen de meningen; zie bijv. David Vanderhooft "Cyrus II, Liberator or Conqueror? Ancient Historiography concerning Cyrus in Babylon," in: Oded Lipschits en Manfred Oeming (red.), *Judah and the Judeans in the Persian Period*, Winona Lake: Eisenbrauns, 2006, 351-372.

180 Of daar overigens veel gebruik van gemaakt is, is de vraag, zie Bob Becking, "We All Returned as One!: Critical Notes on the Myth of the Mass Return," in: Lipschits en Oeming, *Judah and the Judeans*, 3-18.

181 Zie Korpel en De Moor, *Isaiah 40-55*, 69.

Jesaja 51:16

De tekst van Jesaja 51:12-14 beschrijft het antwoord van God aan Sion, zoals verwoord door de profeet. Jesaja 51:9-16 gaat helemaal over Sion.¹⁸² De kracht van God als Schepper stelt de profeet tegenover de quasi-scheppende kracht van de vijand, waarbij de tegenstander als in een cartoon bespot wordt via een werkwoord dat die elders in de Bijbel bekend is als scheppingswoord. Zo wordt in 51:13b van de onderdrukker gezegd dat deze 'scheppend' (Hebr. כּוּן)¹⁸³ bezig is om te vernietigen. Omgekeerd wordt elke Israëliet die dienaar van God wil zijn, gemaakt tot een 'wapen' in Gods hand, maar juist niet om te vernietigen, maar om te scheppen. Daarom wordt opnieuw de schaduw van Gods (linker) hand genoemd, die op het gevest van het zwaard ligt (zie boven bij Jes. 49:2). De schaduw is de schaduw van de hand van God, die klaar is om Sion, het figuurlijke 'zwaard', te trekken en te gebruiken, maar dan wel een 'zwaard' dat de scherpte juist toont in hoopvolle woorden (Jes. 51:16):

*En ik leg mijn woorden in jouw mond,
en bedek je met de schaduw van mijn hand,
om de hemel te planten en de aarde te grondvesten,
en om te zeggen tegen Sion: 'Jij bent mijn volk'.*

In veel vertalingen is alles wat volgens dit vers in de toekomst gedaan zal worden naar God toe getrokken. Zo bijvoorbeeld de NBV21:

*Ik leg je mijn woorden in de mond
en bescherm je met de schaduw van mijn hand,
Ik die de hemel geplant heb en de aarde gegrondvest,
die tegen Sion zeg: 'Mijn volk ben jij'.*

182 Zo ook Berges, *Jesaja 49–54*, 146; Brevard S. Childs, *Isaiah* (OTL), Louisville: Westminster, 2001, 404, die aangeeft dat degenen die de dienaar navolgen hier opgeroepen worden het goede nieuws aan Sion te vertellen, en Oswalt, *The Book of Isaiah*, 349, merkt op dat de kosmos hersteld moet worden, en het volk dat eerst 'niet-mijn-volk' was, moet aangezegd worden dat het weer 'mijn volk' zal zijn. Dat zal, zo Oswalt, gebeuren door het woord van de dienaar/Messias. Weliswaar leest Oswalt direct christologisch, maar hij onderscheidt wel tussen Gods werk van 16a en de taak van de dienaar in 16b.

183 Zie het gebruik van כּוּן (*kwn*) als parallel van בָּרָא (*bara*) 'scheppen' in Ps. 51:10; Jes. 45:18, 'Hij schiep de aarde niet als een chaos', Ezech. 28:13, evenals het gebruik als parallel van עָשָׂה in Jer. 10:12; 33:12; 51:15; Ps. 119:73; Job 31:15.

De voor Jesaja 40–55 zo kenmerkende oproep tot actief handelen van het volk wordt hier teruggelegd bij God, waardoor het een klassieke ‘stil-maar-wacht- maar’-tekst wordt. Vermoedelijk vanwege het feit dat het scheppen van hemel en aarde in het algemeen gezien wordt als een activiteit die alleen door God uitgevoerd kan worden,¹⁸⁴ kiezen veel bijbelvertalers en commentatoren ervoor om expliciet God als subject toe te voegen in dit versdeel: ‘Ik die de hemel geplant heb’. Daarbij vertaalt NBV21 bovendien de infinitief naar het verleden toe en verdwijnt het toekomstperspectief, afgezien van de woorden aan het eind, gericht tot Sion.

Hoewel het beeld inderdaad ook bij hoorders in de tijd van de profeet de vraag kan hebben opgeroepen: Ik? Wij? Scheppen? – is dit wel kenmerkend voor Jesaja 40–55. Het volgende vers (Jes. 51:17) benadrukt dit nog eens, met als antwoord: ‘(Inderdaad) maak jezelf wakker, maak jezelf wakker, O Jeruzalem!’ De roep van vrouwe Sion tot de arm van God (51:9), keert in Jesaja 52:1 zelfs als een boemerang op haarzelf terug, in gelijke bewoording: ‘Word zelf wakker, word zelf wakker, hul jezelf in kracht, Sion!’ Hoewel het een schrale troost lijkt wordt het depressieve Sion in Jesaja 52:1-5 opgeroepen om eerst *zelf* actie te ondernemen voordat hulp van andere zijde wordt aangeroepen.

De profeet geeft aan: Wie hoop blijft houden op God, zal door dat vertrouwen kracht ontvangen om inderdaad grootse dingen te doen,¹⁸⁵ zelfs nieuw schepend werk te doen (51:16). In het geval van Jesaja 40–55 wordt met dit schepende werk allereerst de toekomstige herbouw van Jeruzalem bedoeld,¹⁸⁶ ook in geestelijke zin. De Godsverduistering zal plaats maken voor nieuw elan en geestdrift (zie Jes. 44:3-5 en Jes. 55).

184 Zo ook heel expliciet John D.W. Watts, *Isaiah 34–66* (WBC, 25), Waco: Word Books, 1987, 212, die aan geeft: JHWH spreekt degene aan die Hij gebruikt, en plaatst de ‘woorden’ in zijn mond, en beschermt hem met veel zorg. Het doel van deze zorg is hem toe te staan ‘de hemel te planten en de aarde te funderen’. Maar, zo zegt Watts, dat is nogal vreemd als het zou verwijzen naar de oorspronkelijke schepping (“YHWH addresses the one he is using, putting his ‘words’ in his ‘mouth’ and protecting him very carefully. The purpose of this care is to allow him ‘to plant heavens and found earth’. That makes no sense if it refers to the original creation.”). Toch kiest Watts er niet voor om de tekst aan te passen, maar constateert hij dat het scheppen hier metaforisch gelezen moet worden en dat het gaat om het geheel van de politieke orde in Palestina.

185 Zie al direct in Jesaja 40:31, “wie JHWH verwachten zullen hun kracht vernieuwen, ze zullen *zelf* nieuwe vleugelpennen doen groeien, als adelaars, ze zullen rennen maar niet moe worden, lopen maar niet uitgeput raken.” In tegenstelling tot wat geklaagd werd in 40:30, “jongeren raken uitgeput en worden moe, en jongemannen struikelen vreselijk” en ook Klaagl. 5:5, “we zijn vermoeid”, en Klaagl. 5:13, “jongeren struikelen onder een houtlading”.

186 Zie het gebruik van *טו* ‘funderen’ in Jes. 44:28 en 54:11.

Dat Jesaja 51:16 zo gelezen moet worden blijkt ook uit het afwijkende woord נטח (*nath'a*), het 'planter' van de hemel, in plaats van het voor God altijd gebruikte נטח (*nathah*) 'uitspreiden' van de hemel.¹⁸⁷ Planter is iets wat een mens op aarde doet,¹⁸⁸ van onderaf. Uitspreiden van de hemel heeft als achtergrond het uitspreiden van een tentdoek over de tentpalen.¹⁸⁹ Bij een nomadentent worden de tentdoeken van bovenaf over de palen heen geworpen. Als het over de hemel als tentdoek gaat, kan dit uitspreiden enkel door God worden gedaan, van bovenaf. Door de omkering van het 'van bovenaf' uitspreiden naar het 'van onderaf' in de grond planter, maakt de profeet duidelijk dat het nu niet om goddelijke, maar om menselijke activiteit gaat.

In een ander vers in Jesaja 40–55 komt een vergelijkbare constructie voor als in 51:16, namelijk Jesaja 49:8-9:

*Ik zal je behoeden, ik maak je tot een verbond van volkeren,
om de aarde te herstellen,¹⁹⁰
om (hen) het verlaten erfgoed weer te laten beërven,
om te zeggen tegen gevangenen: Ga naar buiten!
om (te zeggen) tegen wie in duisternis zit: 'Kom tevoorschijn'.*

Ook hier wordt van de dienaar gezegd dat deze in dienst genomen wordt voor een bepaalde taak. De eerste taak is een scheppende en de aangesprokene moet de aarde herstellen (lett. 'de aarde oprichten'), vergelijkbaar met het 'funderen van de aarde' in 51:16. Ook dit deel eindigt met het toespreken van de onderdrukten in ballingschap, vergelijkbaar met het 'om te zeggen tegen Sion' in 51:16. Het scheppende werk blijkt hier vooral het herstel te zijn van het geruïneerde woongebied.¹⁹¹

187 Jes. 40:22; 42:5; 44:24; 45:12; 51:13; Jer. 10:12; 51:15; Zach. 12:1; Ps. 104:2; Job 9:8; en zie ook 2 Sam. 22:10/Ps. 18:10; Ps. 144:5.

188 Ook opgemerkt door Goldingay, *Isaiah 40–55*, 439.

189 Zie Gustav Dalman, *Arbeit und Sitte, Bd. VI: Zeltleben, Vieh- und Milchwirtschaft, Jagd, Fischfang*, Hildesheim, Georg Olms, 1939 (herdruk 1987), 31.

190 Vanwege de herhaling van 42:6, waar de collectieve dienaar een taak krijgt voor alle volkeren, kan hier niet 'land' vertaald worden, maar gaat het om de gehele aarde.' Zie Korpel en De Moor, *Isaiah 40–55*, 402.

191 Zie voor het gebruik van het Hebreeuwse נטח ook 44:26 en 49:6.

De zinsconstructie in Jesaja 51:16 vertoont ook gelijkenis met de roeping van Jeremia (Jeremia 1:9-10):

*Toen strekte JHWH zijn hand uit en roerde mijn mond aan,
en JHWH zei tot mij:
Zie, ik leg mijn woorden in je mond;
merk op, ik plaats jou vandaag over de volken en de koninkrijken
om uit te rukken en af te breken,
om te verdelgen en te verwoesten,
om te bouwen en te planten.¹⁹²*

Ook in deze Jeremia-tekst krijgt een dienaar van JHWH de woorden in de mond gelegd, met het doel om niet alleen te verwoesten, maar ook om uiteindelijk iets nieuws te creëren, om te bouwen en te planten. Net als in Jes. 51:16 wordt טָטַע 'planten' gebruikt. Het enige verschil is dat hier niet gesproken wordt van het 'grondvesten van de aarde'. Wel wordt in Jeremia 1:10 het werkwoord בָּנָה 'bouwen' gebruikt, dat gezien moet worden als een van de vroegste werkwoorden voor scheppingswerk (zie Gen. 2:22 en Amos 9:6).¹⁹³ Ook in het vroege christendom is de tekst van Jesaja 51:16 al op deze activerende wijze gelezen, zij het dat men de tekst toen vooral christologisch uitlegde en Christus zag als dienaar van JHWH die het werk zou uitvoeren. Zo vertaalt de Vulgaat:

192 Vgl. ook Gen. 1:17, 'God plaatst de lichten aan de hemelkoepel *om* licht te geven op aarde.' Voorts: Gen. 1:12 en 1:24, 'God spreekt het woord *om* de aarde aan te zetten tot voortbrengen van vegetatie en dieren'. De bijbelschrijver vat dat samen als actieve handeling van de aarde: 'De aarde bracht voort'; Gen. 2:15, 'JHWH God nam de mens en plaatste hem in de tuin van Eden *om* die te bewerken en te bewaren'; Psalm 91:11, God laat boodschappers uitgaan *om* de Psalmddichter te beschermen; Amos 2:10, 'En ik heb jullie uit Egypte weggeleid (...) *om* het land van de Amorieten in bezit te nemen' (NBV21 vertaalt hier dan ook: "opdat jullie het land van de Amorieten in bezit konden nemen"); Jona 2:1 (vert. 1:17), 'En JHWH organiseerde een grote vis *om* Jona op te slokken'.

193 Zie Korpel, A Rift in the Clouds, 386-387, zie ook 188-189 en 385; Bob Becking en Marjo Korpel, "To Create, to Separate or to Construct: An Alternative for a Recent Proposal as to the Interpretation of בָּרָא in Gen 1:12:4a," Journal of Hebrew Scriptures 10 (2010), article 2 (doi:10.5508/jhs.2010.v.10.a3), 6 en 20, waar we beargumenteren dat in latere tijd het al te mensvormige 'bouwen' is vervangen door een nieuwe scheppingsterm בָּרָא.

*Ik heb mijn woorden in uw mond gelegd,
 en in de schaduw van mijn hand heb ik u beschermd,
 zodat u de hemel kunt planten en de aarde kunt grondvesten.
 En zodat u tegen Sion kunt zeggen: 'U bent mijn volk.'¹⁹⁴*

Alhoewel er altijd discussie mogelijk blijft over de vertaling van de zinsconstructie, moet bij de gangbare vertaling gevraagd worden naar de betekenis van het plaatsen van de woorden in de mond, en het plaatsen onder de schaduw van Gods hand, als God zelf het creatieve werk zou doen en zelf tot Sion zou spreken. Commentaren lezen dat deel dan als beschermend voor de aangesprokene. Maar waartoe? Het vers lijkt door de infinitivi toch gericht te zijn op een gewenst resultaat.¹⁹⁵

De uitleg dat aan de dienaar – in dit geval vrouwe Sion – hier daadwerkelijk wordt toegestaan om deel te nemen aan Gods scheppende werk lijkt hier toch de enige, logische uitleg. Mogen wij iets van Gods 'scheppingswerk' uitvoeren? Het ontroert als het zo gelezen mag worden. Een lab-onderzoeker zag haar werk opeens in een veel groter perspectief. Dat mensen in hun werk een deel van Gods nog steeds voortgaande scheppende werk in de breedste zin van het woord mogen uitvoeren is een grootse gedachte die ons als mensen overstijgt en is tegelijk een grootse roeping.

Wie beseffen dat zijzelf helemaal betrokken worden in Gods bevrijdende werk, zullen zien dat zelfs het planten en grondvesten van een metaforische 'hemel en aarde' dan mogelijk is: creatieve nieuwe werken, herstel van de aarde, veranderingen ten goede. Daarbij is er een wisselwerking te zien tussen God en mens.¹⁹⁶

194 Nederlandse vertaling naar Gryson, *Vetus Latina*, 1234-1235, en zie het overzicht bij Hieronymus, *Corpus Christianorum: Series Latina* 73A: S. Hieronymi Presbyteri Opera, 566-567, waar blijkt dat de Vulgaatvertaling gebaseerd moet zijn op de vertaling van Aquila.

195 Claus Westermann suggereert zelfs dat 16a oorspronkelijk hier niet stond maar eigenlijk volgde op Jes. 42:1 en om onverklaarbare reden in 51:16 terecht zou zijn gekomen, zie Westermann, *Das Buch Jesaja Kapitel 40-66*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986, 193. Zie ook John N. Oswalt, *The Book of Isaiah: Chapters 40-66* (NICOT), Grand Rapids, Eerdmans, 1998, 348.

196 Voor verdere uitleg op basis van de opbouw van de tekst en de diverse parallellismen, zie Korpel en De Moor, *Isaiah 40-55*, 542-543.

Jesaja 52:10-12

De arm van God komt steeds vaker en sterker naar voren tegen het einde van het boek Jesaja 40-55. Dat heeft er alles mee te maken dat de nieuwe boodschap moet doordringen tot het volk dat het *zelf* een taak heeft in haar bevrijding. Zo wordt in 40:9 vrouw Sion al opgeroepen om voor zichzelf (לִי 'voor jezelf') op een hoge berg te gaan staan en de rol van vreugdeboodschapper in te nemen. In 52:7 wordt opnieuw gesproken over de vreugdeboodschapper, nu in mannelijke vorm, de boodschapper die de vrede aankondigt en die tegen de hele wereld zegt dat God koning is. Het thema van hoofdstuk 40 wordt hier weer opgenomen: JHWH die terugkeert naar Sion. In 52:10 stelt de profeet dat JHWH zijn heilige arm zal ontbloten. Maar die arm van God is te zien in het volk dat juichend zal terugkeren naar Jeruzalem en zal uittrekken uit Babel (zie 52:12). Met imperativi wordt aangegeven dat de ballingen wel *zelf* moeten vertrekken en het land moeten uitgaan, pas dan zal (net als in Jes. 40:10-11) JHWH zich bij hen voegen, en als een herder zowel voor als achter zijn volk aanlopen (52:12). Anders dan bij de uittocht uit Egypte, hoeven ze zich deze keer alleen niet te haasten.

Jesaja 53:1

In Jesaja 53:1 begint het te dagen bij de hoorders. Waar in 51:9 de arm van God nog opgeroepen werd om wakker te worden, wordt nu een andere toon aangeslagen. Blijkbaar realiseren de ballingen zich dat de arm van God allang te zien was: in de Perzische koning Cyrus, maar ook in henzelf. Ze beseffen nu dat ze blind en doof ervoor zijn geweest (Jes. 42:16-19) en schuld bewust roept men uit (Jes. 53:1):

Wie gelooft wat wij gehoord hebben?

En aan wie was de arm van JHWH geopenbaard?

Vervolgens komt de beschrijving van een groep dienaren van JHWH die nooit waren opgemerkt: De jongere generatie, die ten tijde van de ballingschap geboren is.¹⁹⁷ De oudere generatie ziet in dat, terwijl zij klaagden over Gods afwezigheid en het gemis van Gods sterke arm, er ook weer kinderen waren geboren, op zich al een wonder, maar wel midden in een figuurlijke woestijn. Zij waren juist de hoopgevende groene planten in de woestijn (Jes. 44:3-4), die

¹⁹⁷ Zie over de generaties bij Jesaja 40-55 de noot bij Jesaja 50:1-5, hierboven.

ze alleen niet opgemerkt hadden. De jonge generatie beschrijven ze nu als een 'lam' dat ter slachting geleid werd en geen geluid liet horen (Jes. 53:7). Wat zij zelf verkeerd deden was terechtgekomen op deze generatie (51:6b). Zichzelf beschrijven ze als de 'kudde van schapen' (Jes. 53:6a). In 53:8 worden de jongeren expliciet genoemd als gevraagd wordt: 'en wat zijn generatie (וְאֵת־דֹּרוֹ) betrof, wie sloeg er acht op?' De hele beschrijving vanaf 53:2 laat zien dat het antwoord op de vraag aan wie de arm van JHWH geopenbaard was (Jes. 53:1), de ontdekking is dat Gods arm juist te zien was in die onooglijke jongere generatie. Geheel onschuldig droegen zij mede de straf voor wat hun ouders eerder verkeerd deden.¹⁹⁸ Toch waren juist zij het meest hoopvol (zie Jes. 44:3-5).

Jesaja 53:10

Dat Gods hand samengaat met de hand van de dienaar, wordt in Jesaja 53:10 expliciet gemaakt:

En wat JHWH wenste zal succes hebben door zijn hand.

Met 'zijn hand' wordt nu verwezen naar de positieve invloed van de groep van de jongere volksgenoten. Via al degenen die ervoor kiezen JHWH te dienen (zoals Jes. 44:5 hoopt) zal dat wat JHWH wil bereiken succes hebben, *door* de hand van de collectieve dienaar.¹⁹⁹ Als de ouderen het onschuldig lijden van de jongeren eindelijk opmerken, komen ze tot een gebed (Jesaja 53:10b):²⁰⁰

*Als u (o God) zijn leven aanneemt als een schuldoffer²⁰¹
zal hij nageslacht zien²⁰² en lang leven.*

198 Zie de identieke bewoording סָבַל עֲוֹנָתָם 'het dragen van hun zonden' in Klaagl. 5:7 en Jes. 53:11.

199 Voor de collectieve dienaar zie ook het artikel van Marjo Korpel en Heleen Zorgdrager, "Oog voor de volgende generatie: een alternatieve vertaling van Jesaja 52–53," nog te verschijnen in *De Bijbel Anders*, 2025.

200 Zowel in de grote Jesajarol van Qumran als ook in de Griekse Codex Alexandrinus hoort vers 10aA nog bij de voorgaande passage en begint bij 10b een nieuwe alinea.

201 Dat de dienaar nageslacht zal zien, terwijl de dienaar tegelijk ook gestorven is, geeft al aan dat de profeet met de dienaar allen bedoelt die dienaren van JHWH willen zijn. Als groep hebben zij veel moeten ondergaan aan leed, en sommigen verloren het leven erbij, maar de overlevenden zullen, als groep, zeker nakomelingen zien.

202 Dat de dienaar nageslacht zal zien, terwijl deze ook gestorven is, laat zien dat de dienaar slaat op allen die dienaren van JHWH willen zijn. Als groep hebben zij veel moeten ondergaan aan leed, en sommigen verloren het leven erbij, maar de overlevenden zullen zeker nakomelingen zien.

Zo bidden²⁰³ ze of het lijden van de jongere generatie door God mag worden aanvaard als een offer dat geldt als verzoening voor wat zij als ouderen verkeerd deden. Zo kan hun onopgemerkte lijden en soms zelfs sterven (Jes. 53:9), betekenis krijgen en is het niet tevergeefs geweest.²⁰⁴

Dat in het Nieuwe Testament deze tekst wordt toegepast op Jezus is niet verwonderlijk. Hij toonde zich immers als de ultieme dienaar van JHWH op aarde, die tegelijk ook een getuige van God was. Vanwege zijn woorden en daden werd hij gedood, de mens bij uitstek die vol was van Gods Geest en waarmakend wat geen ander mens daarvoor had weten te bereiken. Het Paasverhaal geeft vervolgens een geheel nieuwe en hoopgevende uitleg aan de teksten over de collectieve dienaar van JHWH bij Jesaja, die in de uitleg nog steeds een enkele dienaar kan zijn (ieder die zich ertoe geroepen weet), maar ook deze specifieke dienaar (zie Fil. 2:5-8).

203 Door dit versdeel als bede tot God te lezen wordt ook recht gedaan aan de tweede persoon enkelvoud, die veelal met een wat lastige constructie gelezen wordt als vrouwelijke vorm verbonden met *אני* als subject. Voor vergelijkbare bedes zie Num. 21:2; Rech. 11:30; 1 Kon. 13:8).

204 Ook tegenwoordig zoeken mensen naar betekenisgeving na een fataal ongeluk of geweld. Ouders willen niet dat de dood van hun kind dat nog had kunnen leven, zinloos is geweest.

4. Gods hand in mensenhanden?

4. Gods hand in mensenhanden?

Als het bevrijdende handelen van Gods hand, zoals beschreven in Jesaja 40–55, een wijze van gelovig spreken is over bevrijdend handelen dat in werkelijkheid door mensen is uitgevoerd, dan is wel de vraag of we elkaar niet voor de gek houden. Hebben we het idee van God die ingrijpt in de wereld zelf bedacht? In het symposium voorafgaande aan deze oratie²⁰⁵ prikkelde Rick Benjamins met zijn vraag ‘Doet God iets?’ Als de Bijbel spreekt over natuurgeweld of vijandige legers waardoor mensen worden overvallen, dan zien de bijbelschrijvers dat als uiting van Gods ingrijpen, als Gods straf, of als bevrijdend ingrijpen door Gods hand (althans, wanneer de vijand het onderspit delft). Toch blijft het een legitieme vraag: Doet God iets?

De schrijvers van het Oude Testament laten zien dat ook zij zich er bewust van waren dat Gods handelen vaak te zien was in menselijk handelen. In de bevrijding door Mozes, door Gideon, door Cyrus, door vrouwe Sion, door dienaren van J^{HWH} en door elke gelovige die er een eer in stelt zo’n dienaar van J^{HWH} te willen zijn. Een tekst als Psalm 44:3 laat door de expliciete ontkenning van het mensenwerk mooi zien dat mensen geneigd zijn de eigen bevrijding vooral te zien als resultaat van eigen kunnen, maar dat dat gecorrigeerd zou moeten worden (Ps. 44:3):

*Zij verkregen het land niet met het zwaard,
niet hun eigen arm heeft hen gered,
maar uw rechterhand en uw arm,
en het licht van uw gelaat,
want U beleefde plezier aan hen.*

Hier wordt expliciet aangegeven dat het zien van Gods hand in de overwinning uitgelegd moet worden als een wijze van spreken, dan wel een wijze van kijken naar de werkelijkheid. Zoals in 1986 voetballer Maradona handig gebruik kon maken van zo’n visie van kijken naar de werkelijkheid, waarbij er een wisselwerking is tussen Gods hand en mensenhand. Was het *hands*? Maradona hield bijna twintig jaar vol dat hij niets verkeerd had gedaan. Zijn uitleg was dat zijn doelpunt een beetje via zijn eigen hoofd was gescoord en een beetje via de

205 Ingrijpen! Gedachten over Gods interventie in de wereld.

hand van God. In een interview met de ARD in 2006 gaf hij zijn eigen *hands* toe.²⁰⁶ De VAR zou nu vermoedelijk onverbiddelijk geweest zijn. De Psalmddichter van Psalm 44 is er zich duidelijk van bewust dat hij even zo goed had kunnen zeggen dat het volk zelf de overwinning had bereikt, door hun eigen zwaard en door hun eigen arm. In tegenstelling tot Maradona die moeilijk kon zeggen dat het *zijn hands* was geweest.

Volgens de Psalmddichter overspelen we onze hand, als we God er helemaal buiten zouden laten. De menselijke overwinning gaat maar ten dele op. In de strijd komen er ook onverwachte wendingen voor. Het op het nippertje ontkomen aan het wapen van de ander. Wanneer we naar de natuur kijken kan iets soortgelijks gezegd worden. De natuur is grillig en het enige dat wij als mensen kunnen doen is tijdig waarschuwen voor een tsunami, een vulkaanuitbarsting, of welk natuurgeweld dan ook. Met moderne middelen kan de mens dat steeds beter. Niettemin is natuurgeweld niet tegen te houden. Het hoort bij het proces van het voortbestaan van de aarde. Zonder vulkaanuitbarstingen geen nieuw en uiterst vruchtbaar land.

Tegelijk wordt het leven er misschien toch wat plat, saai, eenzaam en zinloos van, als we God werkelijk geheel en al zouden (moeten?) verbannen uit het menselijk handelen en spreken? Weliswaar zag men ook in bijbelse tijden wel dat het handelen van God bijna altijd via het handelen van mensen wordt uitgevoerd, maar men zag ook dat mensen verkeerde keuzes kunnen maken. Zo is het boek Ester een huiveringwekkend voorbeeld van wat er gebeurt wanneer mensen denken dat God hen in de steek heeft gelaten en zichzelf de plaats van God gaan innemen. Zelfs een mooie vrouw als Ester wordt nog wreder dan de Perzische Haman.²⁰⁷ Daar past het noemen van de naam van God dan niet meer. Niet voor niets is het gebruik bij het joodse poerimfeest om zoveel wijn te drinken dat niemand nog het verschil weet tussen ‘Gezegend zij Mordechai’ en ‘Vervloekt zij Haman’. Want wie is er nu de *good guy* en de *bad guy* in het boek Ester?²⁰⁸ Tegelijk beseften de bijbelschrijvers ook dat er machten en krachten

206 Zie *Het Nieuwsblad*, 2 mei 2006: “Maradona geeft ‘Hand van God’ toe,” https://www.nieuwsblad.be/cnt/DMF02052006_079.

207 Zie bijvoorbeeld het verschil tussen Ester 8:5-6 en 9:12-15.

208 Zie Marjo Korpel, “Disillusion among Jews in the Postexilic Period,” in: Robert P. Gordon, Johannes C. de Moor (red.), *The Old Testament in Its World*, Leiden: Brill, 2005, 135–157; Idem, “De Ester code,” in: Bob Becking en Annette Merz (red.), *Verhaal als Identiteits-Code: Opstellen aangeboden aan Geert van Oyen bij zijn afscheid van de Universiteit Utrecht* (UTR, 60), Utrecht: Fac. GW, Dept. GGL, 2008, 189–204.

zijn die niet te temmen zijn door mensen en dat er heel veel is dat de mens niet enkel op eigen kracht kan doen.

In het oude Mesopotamië gaven de goden aan de mensen de zogenaamde *kat-aduggu* mee, een goddelijke geest, waarmee zij de mensen konden besturen en konden laten spreken, al waren het uiteindelijk wel die mensen zelf die spraken. De gedachte dat God iets goddelijks aan mensen gaf, de Geest, is ook in de Bijbel een belangrijk gegeven, zoals te zien in Genesis 1:26, waar de mens naar het beeld van God wordt geschapen, en Genesis 2:6, waar de mens de Geest van God ingeblazen krijgt (zie ook Gen. 6:3 en Pred. 12:7). Ook Psalm 51 laat zien hoe de geest van de mens en de Geest van God verbonden zijn.²⁰⁹ Driemaal wordt in deze Psalm de geest genoemd, maar waar is het de menselijke geest en waar de Geest van God? De NBV21 maakt dan ook geen onderscheid en heeft geen hoofdletters aangebracht. De Psalm veronderstelt dat Gods Geest in de mens aanwezig is en tekent een wisselwerking tussen goddelijke Geest en menselijke geest (Ps. 51:12-14).²¹⁰

*Schep mij een zuiver hart, o God,
en vernieuw een standvastige geest in mij;
Verwerp mij niet van voor uw aangezicht,
en neem uw heilige geest niet van mij weg.
Geef mij de blijdschap over uw verlossing terug,
en laat een gewillige geest mij ondersteunen.*

In Numeri 11, waar Mozes klaagt dat hij de leiding over het volk niet in zijn eentje kan uitvoeren (Num. 11:10-15), krijgen zeventig oudsten een deel van de Geest en zelfs twee oudsten die niet naar de samenkomst waren gegaan (Num. 11:24-26) maar in het kamp gebleven waren. Het aardige is dat ook deze tekst over de hand van God gaat. De gave van de Geest aan de oudsten is Gods antwoord op de retorische vraag of zijn hand soms te kort is (Num. 11:23). Kennelijk dus niet en via de gave van de Geest aan de zeventig oudsten wordt Mozes ondersteund in zijn dan gedeelde leiderschap.

209 Deze passage, evenals de vertaling van Psalm 51 hieronder, is deels gebaseerd op Korpel en De Moor, *De Zwiigende God*, 132-133

210 Zie ook wat Benjamins schrijft over de theologen die na God opnieuw over God denken en daarbij een wisselwerking opmerken tussen God en mens. Bijbelser kan het haast niet.

In het Nieuwe Testament zegt de evangelist Lucas dat Jezus zelfs geheel *vo*/ van de Geest is (Luc. 4:1) en daarmee de ultieme Geest van God in zich draagt. Zo geeft evangelist tussen de regels door aan, dat naar zijn idee Jezus met recht als een ware zoon van God gezien kan worden (Lucas 4:3, 9, 41), al heeft Jezus dat zelf nooit zo gezegd (Lucas 22:70).²¹¹ Tegelijk laten de teksten over Gods Geest zien dat in principe in ieder mens de Geest van God zichtbaar kan worden. Het is echter aan die mens zelf daar ook mee te werken. De vrijheid van de mens maakt dat er ook anders gekozen kan worden, meer of zelfs helemaal ik-ge-richt. Waar Jezus als stelregel voor het leven aangeeft: “Heb God lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw verstand en met heel uw kracht en heb uw naaste lief als uzelf,” (Marcus 12:30-31) is in een notendop duidelijk hoe de wereld er volledig goed uit zou kunnen zien.

Als we het Oude Testament zorgvuldig lezen valt op dat waar gesproken wordt over Gods hand, het vaak gaat om een duiding van dat wat gebeurd *is*. Waar voor de een het kan helpen om het eigen leed en verdriet te zien als iets van God, houdt een ander het liever weg bij God. Wat te denken van de man die met zijn gezin ontsnapt aan een fataal auto-ongeluk, door zonder enige reden even af te wijken van de route, terwijl vervolgens een bijna stilstaande auto even voor hen, in volle vaart fataal wordt geraakt. Was het Gods hand? Gered ten koste van anderen die het toen niet redden? Was het ongeluk van de ander dan ook Gods hand? Velen die met zulke verwoestende dilemma's zijn geconfronteerd vertellen dat ze klaar zijn met God.

Tegelijk zijn ook omgekeerde verhalen bekend. Velen die jong waren in de oorlog hebben grof geweld gezien, dode mensen op straat zien liggen en erger, beelden die kinderen niet zouden moeten zien. Zoals nu kinderen in Gaza en Oekraïne overkomt. Waarom zijn zij blijven leven, en vriendjes en vriendinnetjes niet? Vaak hebben de kinderen van toen dat juist in meer positieve zin opgevat als een roeping. Men noemt het ‘het overlevendensyndroom’, al klinkt dat alsof ze een ziekte onder de leden hebben, terwijl de vraag voor hen vooral geweest zal zijn: hoe blijf je stevig in je schoenen staan, als je zoveel menselijk leed om je heen hebt gezien als kind?

211 Zo ook Gerd Theissen en Annette Merz, *Wer war Jesus? Der erinnerte Jesus in historischer Sicht*, (UTB, 6108), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2023, 404-407, 533-534.

De Italiaanse Netflixfilm *The Hand of God* (*È Stata la Mano di Dio*) uit 2021, vertelt het deels autobiografische verhaal van regisseur Paolo Sorrentino. In 1987, toen hij net zeventien jaar oud was, verloor hij beide ouders door een ongeluk in hun weekendhuis. Toevallig was hijzelf dat weekend niet op de plek van het onheil, omdat hij zo graag voetballer Maradona wilde zien spelen. Die speelde toen voor voetbalclub Napoli en de club speelde dat weekend in Toscane. Indirect heeft Maradona zijn leven gered. In de film laat Sorrentino de drive zien van een jongen die alles verliest, maar zich vervolgens geroepen voelt zoveel mogelijk van het leven te maken.

Ten hemel geheven handen

Toch blijft er een knagende vraag: Wat doen we met het lijden in de wereld? Nu komt veel leed helaas bij ons mensen zelf vandaan. Ook allerlei ziektes, door onze wijze van leven, de vervuiling van het klimaat, maar ook door het steeds ouder worden (ouderdomsziektes die bij gemiddelde leeftijd van vijftig jaar niet aan de orde waren). Dus de vraag is wel of wij ons als mensen wel zelf *kunnen* redden. Zoals Benjamins aan het eind van zijn boek stelt: Wat God toevoegt aan de werkelijkheid is, dat als wij God niet los zien van de werkelijkheid, wij aangesproken worden. We staan in een verhouding tot de werkelijkheid en die werkelijkheid verandert als we ons daarin ook aangesproken weten door de stem van God²¹². Het bijbels perspectief is dat aan de mens grote verantwoordelijkheid is gegeven, maar toch schiet, op de een of andere manier, ons kennen nog steeds en vaak tekort. In de bijbelse visie kan de mens ten diepste niet zonder die uitgestoken hand van de overkant. In geloofsgemeenschappen proberen we beide te combineren. Zelf de handen uit de mouwen steken, Gods werk uitvoeren op aarde, maar niet zonder ons grotere tegenover daarbij regelmatig aan te roepen, om hulp, om inzicht, om visie. En in dankzegging.

Is het heel vreemd om ruimte voor God te laten? Zelfs op de tentoonstelling *Dichter bij het Zwarte Gat*, vorig jaar in Leiden,²¹³ was tot tweemaal toe enige 'ruimte' gelaten voor God. Weliswaar niet wetenschappelijk, maar toch, op zijn minst vanuit literair oogpunt van de Bijbel. Het eerste paneel van de tentoonstelling had als titel: 'Een nieuw wereldbeeld', over de theorie van Copernicus dat de planeten draaien om de zon, en de bevestiging van Copernicus' theorie in de zeventiende eeuw, door sterrenkundige waarnemingen.

212 Benjamins, *Boven is onder ons*, 276.

213 Tentoonstelling *Dichter bij het Zwarte Gat*, 21 maart 2024 t/m 5 januari 2025, Rijksmuseum Boerhaave, Leiden.

Het paneel eindigt als volgt:

De aarde was dus niet het middelpunt van het universum (...) Ruimte voor een God die hierin actief ingreep was er nauwelijks meer.

Hier had God ook makkelijk achterwege kunnen blijven. Toch heeft iemand bij de voorbereiding van de tentoonstelling gekozen voor deze formulering. Op een volgend tekstpaneel over het zwartste zwart van zwarte gaten werd niet geschroomd om nogmaals God ter sprake te brengen:

Wie in een zwart gat kijkt, ziet – werkelijk – niets. Het gelijkstellen van de ‘kleur’ zwart met het niets ligt diep in de menselijke beleving. Ook volgens de bijbel was er ‘in den beginne’ niets (...) En het eerste wat God schiep was, inderdaad, licht.

Waar het de bijzondere functies van de *menselijke* hand betreft, waardoor die de ene hand die van de ander kan vastpakken zoals in Jes. 41:13, schreef een aantal onderzoekers uit Amerika een indrukwekkend artikel in het wetenschappelijke tijdschrift *PLoS One*. De vier auteurs beschreven daarin de enorme gecompliceerdheid van de menselijke hand. In hun onderzoek hadden ze speciaal aandacht gegeven aan de grijpfunctie van de hand en de vele vormen van handcoördinatie. Het aantal combinaties bleek nog veel groter te zijn dan bij apen. De onderzoekers berekenden dat de mens maar liefst 120 verschillende handbewegingen kan maken via allerlei combinaties van handbuigingen. De ontdekking was voor de onderzoekers zo onvoorstelbaar knap en ingewikkeld dat ze zich aan het eind van het artikel lieten ontvallen dat de hele structuur van de menselijke hand het juiste ontwerp van de Schepper was voor de behendige uitvoering van talloze functies. Het feit dat die kundige mensenhand bovendien het resultaat was van een langzaam evoluerende aanpassing die miljoenen jaren in beslag moet hebben genomen gaf hun blijkbaar zo’n ultiem geluksgevoel dat wetenschappelijke taal voor hen even niet meer toereikend was.²¹⁴ Het kwam hen duur te staan. Er werd zelfs gedreigd met het boycotten

214 Ming-Jin Liu, Cai-Hua Xiong, Le Xiong, Xiao-Lin Huang, “Biomechanical Characteristics of Hand Coordination in Grasping Activities of Daily Living,” *PLoS ONE* 11(1), 2016: e0146193. doi:10.1371/journal.pone.0146193; “Hand coordination should indicate the mystery of the Creator’s invention,” en: “our study can improve the understanding of the human hand and confirm that the mechanical

van het tijdschrift, omdat bij de peer-review niemand deze geloofstaal had opgemerkt (of: vonden de peers het misschien wél acceptabel?).²¹⁵ Het tijdschrift kondigde aan het artikel in te trekken. Toch staat het artikel (zij het met een retract-waarschuwing) nog steeds op de website.

Misschien moeten we als theologen ook gewoon lef tonen om wat meer ruimte voor God te claimen, wanneer ook buiten de theologie dat gedaan wordt. Zeker nu ook Generatie Z, zelfs zonder gelovig te zijn opgevoed, de weg naar God en naar de kerk weet te vinden.²¹⁶ In een wereld die uit elkaar valt door polarisatie, klimaatcrisis, oorlog en geweld, door onduidelijkheid over waarheid, fictie en AI, zoeken jongeren juist naar verbinding. Geloof en kerk bieden zulke verbinding, via echte mensen.

In 1994 publiceerde de schrijver Douglas Coupland zijn boek *Life after God*, over de eerste generatie na de oorlog die was opgegroeid zonder God. Het boek laat pijnlijk duidelijk zien, wat voor leven dat is. Het lijkt van leegte aan elkaar te hangen. Coupland beschrijft hoe mensen-zonder-God omgaan met gevoelens van eenzaamheid, angst, en het stuklopen van relaties. Hij tekent een wereld van mensen die schijnbaar zonder God leven. Het boek is bezaaid met tekeningetjes van de schrijver. Maar – spoiler – hij eindigt met twee tekeningetjes, van twee omhooggeheven handen, volgend op zijn conclusie dat hij God nodig heeft:

*Mijn geheim is dat ik God nodig heb – dat ik ziek ben en het niet meer alleen kan. Ik heb God nodig om me te helpen geven, omdat ik niet meer in staat lijk te zijn om te geven; om me te helpen vriende- lijk te zijn, omdat ik niet meer in staat lijk te zijn tot vriendelijkheid; om me te helpen liefhebben, omdat ik niet meer in staat lijk te zijn om lief te hebben.*²¹⁷

architecture is the proper design by the Creator for dexterous performance of numerous functions following the evolutionary remodeling of the ancestral hand for millions of years.”

215 <https://www.independent.co.uk/news/science/scientific-study-paper-creator-intelligent-design-plos-one-creatorgate-a6910171.html>.

216 Zie Jelmer Mulder en Marianne Vriesema, “Deze drie gen Z’ers zijn nu gelovig, ook al zijn ze niet zo opgevoed,” en Maaïke van Houten, “Voor het eerst zijn jongeren geloviger dan de generatie voor hen,” *Trouw, de Verdieping*, 12 april 2025; Hilbert Meijer, “Trendbreuk(je): jongste generatie is iets geloviger dan de generatie boven hen,” *Nederlands Dagblad*, 14 april 2025.

217 Douglas Coupland, *Life after God*, New York: Washington Square Press, 1994, 360, “My secret is that I need God – that I am sick and can no longer make it alone. I need God to help me give, because I no

Hazor Stele

Zijn de twee handen van Coupland zoveel anders dan de stèle gevonden bij Hazor, in Noord-Israël? De daar opgerichte stenen moeten stenen geweest zijn voor de voorouders. Door nieuwere vondsten weten we nu dat de gedachte was dat de ziel van de voorouders in zulke stenen aanwezig was.²¹⁸ Dat betekent dat het de opgeheven handen van een (vergodelijkte) voorvader moeten voorstellen,²¹⁹ die eeuwig de handen ten hemel heft als een zegenbede voor de nabestaanden op aarde.²²⁰

longer seem to be capable of giving; to help me be kind, as I no longer seem capable of kindness; to help me love, as I seem beyond being able to love."

- 218 Zo staat op de stèle van ene Katamuwa te lezen: "Ik ben Katamuwa, (...), die voor mijzelf (deze) opgerichte steen aanschafte tijdens mijn leven." Vervolgens somt Katamuwa alle offers op die aan diverse goden gegeven moeten worden, om vervolgens te eindigen met: "en een ram voor mijn ziel (*nbš*) die in deze opgerichte steen is." Zie Marjo Korpel, "Sterven goden?" *Schrift* 259 (2013), 30–34; Virginia Rimmer Herrmann en J. David Schloen (red.), *In Remembrance of Me: Feasting with the Dead in the Ancient Middle East*, Chicago: Oriental Institute, 2014, Engelse vertaling op p. 45.
- 219 Nu is het zo dat losse lichaamsdelen, in dit geval armen, nooit voor mensen gebruikt worden. Mensen worden altijd compleet afgebeeld. Een losse hand verbeeldt daarom in de tijd van het oude Israël de hand van een godheid. Zie Tallay Arnon, "Palm-Hand Shaped Amulet: 47. Large bronze palm amulet," nog te verschijnen in: Amnon Ben-Tor, e.a. (red.) *Hazor VIII: The 1990-2015 Excavations*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 2025, hierin: Chapter 7: The Metal Statuary, Area A, no. 47. Aangezien in de Kanaänitische wereld echter de overleden voorouders verondersteld werden na hun dood zich te verbinden met hun persoonlijke godheid en zo vergodelijkt werden (de *'il'ib*, 'vad-ergoden', zie: Klaas Spronk, *Beatific Afterlife in Ancient Israel and in the Ancient Near East*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1986, spec. 145-58) is het goed mogelijk dat de stèle van Hazor de steen van een vergodelijkte voorouder is, die de handen heft als een zegenbede voor de achtergebleven familie, en zo als het ware voortdurende voorspraak in de godenwereld doet.
- 220 Yigael Yadin, "Hazor," Ephraim Stern e.a. (red.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations*

In de huidige wereld die onberekenbaar lijkt te worden, zullen mensen misschien vaker de relatie met hun tegenover, zoeken, met God. Een adres om te roepen, maar ook om geroepen te worden, en om vastgehouden en ondersteund te worden. Zoals de visserman en discipel Petrus gegrepen werd door Jezus, toen hij op het meer van Tiberias in de donkerte van het water dreigde te verzinken. In verschillende evangelieverhalen over de storm op het meer wordt Jezus beschreven als een mens met krachten die alleen bij God mogelijk zijn: het overwinnen van het dodelijke diepe water, en het overwinnen van de dood. De evangelisten zeggen ermee, dat God zich laat zien via Jezus. In het Nieuwe Testament is het Jezus die Petrus bij de hand grijpt. Zoals ten tijde van de ballingschap God als de kracht tegenover werd geschetst, die een mens in nood bij de rechterhand grijpt. Gods hand in mensenhanden is zo op ultieme wijze verbeeld in Jezus, beeld van God.

In het boek Klaagliederen hief ook vrouwe Sion in wanhoop haar handen. Er was niemand die haar nog troostte.²²¹ Het antwoord volgde pas na decennia in de profetie van Jesaja 40–55. Vrouwe Sion wordt opgeroepen om zelf een hoge berg te beklimmen en als vreugdeboodschapper op te treden, en uit te roepen dat het volk niet vergeten is, maar samen met JHWH in aantocht is (Jes. 40:9). Kunnen mensen dat, als ze alles kwijt zijn?

De twee handen die in mijn dorp werden geplaatst en zich ten hemel leken te richten, in december 2024, bleven een tijd een vraagteken. Wat was hun betekenis? Ook een roep om hulp? Een zegenbede? Totdat daar ineens die grote kraan was, die van bovenaf een enorme wereldbol over het beeld heen tilde en voorzichtig in de gigantische handen liet glijden. De titel van deze sculptuur van Lorenzo Quinn blijkt te zijn: *Your World*. Toen ik het zag gebeuren dacht ik nog: Dus toch geen hulp van 'boven'? Maar de uitleg van het beeld is toch net even anders. De handen zijn die van een meisje. Het kunstwerk staat voor heden en toekomst en benadrukt het belang van het beschermen van de planeet voor toekomstige generaties. Het herinnert ieder die het ziet eraan dat onze acties van vandaag direct invloed hebben op de wereld die onze kinderen zullen erven.

in the Holy Land, deel 2, New York: Simon & Schuster, 1993, 594-603, spec. 596; Korpel en De Moor, *De Zwijgende God*, 138-139. De opgerichte stenen deden dienst als 'bemiddelaars' tussen goden en mensen.

²²¹ Klaagl. 1:9, 17, 21, en zie ook 1:2, 16; 2:13.

Het is zoals in het boek Jesaja. De jongere generatie heeft veel te verduren, en toch krijgt zij de aarde in haar handen. Alsjeblieft, doe het goede met deze aarde. Het is jullie aarde.

Het lied 'The hands of Man' van Chris de Burgh, uit 2014,²²² sluit daar haast naadloos bij aan, evenals bij Jesaja's spreken over Gods hand en arm:

*These are the hands that build cathedrals
 These are the hands that feed the world
 These are the hands that kill the ones we heal
 These are the hands of man
 These are the eyes that see the wonders
 These are the eyes that greet the dawn
 These are the eyes that see the glory of
 The place that is our home
 These are the wounds that tell of anger
 These are the wounds that speak of hate
 Yet there was one who gave his only son
 And his are the wounds
 Of love (...)*

²²² <https://www.youtube.com/watch?v=hBwQOEvpSBQ>.
 Ik dank Hans Sprong die mij op dit lied wees.

Uit de archeologie is een prachtige afbeelding bekend uit Chirbet el-Qom, een tekst met een magische hand uit een graftombe, daterend uit de achtste eeuw voor Christus, de tijd van de profeten Jesaja en Micha. Op een grafsteen aan de wand was een magische hand afgebeeld, omringd door een zegenspreuk. De overleden Uriyahu (zijn naam betekent: "JHWH is mijn licht") wordt toegebeden:

*Gezegend zij Uriyahu door JHWH,
ja, boven zijn vijanden door zijn tempel – Red hem!*²²³

De zegenende hand komt van boven en is duidelijk bedoeld om Uriyahu die het grafcomplex liet aanleggen, nog tijdens zijn leven, maar ook daarna, te beschermen tegen alle kwaad.²²⁴ De hand van de overkant, die een mens vastpakt, en ondersteunt (Jesaja 41:13, Matteüs 14:28-31)²²⁵ wanneer deze dreigt weg te zinken in de duisternis van lijden, verlies, oorlog, geweld, crisis.

De Engelse beeldhouwer Tim Bates maakte een paar jaar terug een beeld van twee handen die elkaar vastgrijpen, afgebeeld op de voorzijde van deze oratie-tekst. Het laat twee handen zien die elkaar vastgrijpen. Maar anders dan bij Jezus en Petrus is hier de hand van boven een vrouwenhand. De beeldhouwer legt uit dat het de hand is van een collega-steenhouwer, die hij ontmoette toen zij al vele jaren haar familie niet meer had gezien. Vanuit Jemen was ze gevlucht naar Engeland, maar ondanks alles wat ze zelf had meegemaakt, is ze een sterke vrouw, vol compassie. Het verhaal van de vrouw inspireerde de

223 De meningen verschillen over de betekenis van het woord dat vaak als Asjera wordt vertaald. Dit kan echter ook de betekenis 'heilige plaats, tempel' hebben, en deze laatste betekenis lijkt nu aannemelijker te zijn. Zie Benjamin Sass, "On epigraphic Hebrew 'ŠR' and 'ŠRH, and on Biblical Asherah," in: J. Elayi en J.-M. Durand (red.), *Bible et Proche-Orient. Mélanges André Lemaire III* (Transeuphratène, 46), Paris: Gabalda, 2014, 47-66, 189-190, pls. 4-5. Zo nu ook Nissim Amzallag, *Yahweh and the Origins of Ancient Israel*, Cambridge: Univ. Press, 2023, 188. Daarnaast hebben Alice Mandell en Jeremy Smoak betoogd dat de tekst niet bedoeld was om te lezen, maar een zegenwens was, meegegeven aan de doden. Het is immers aardedonker in de graftombe. Zie hun "Reading and Writing in the Dark at Khirbet el-Qom: The Literacies of Ancient Subterranean Judah," *Near Eastern Archaeology* 80.3 (2017), 188-195. Voor verdere details over de vondsten in Chirbet El-Qom zie Brian Schmidt, *The Materiality of Power: Explorations in the Social History of Ancient* (FAT, 105), Tübingen: Mohr Siebeck, 2016, spec. 144-145; Meindert Dijkstra, "Ik heb u gezegend bij JHWH van Samaria en zijn Asjera: Religieuze teksten uit het bodemarchief van Oud-Israël," in: Bob Becking en Meindert Dijkstra (red.), *Eén God alleen? Over monotheïsme in Oud-Israël en de verering van Asjera*, Kampen: Kok, 1998, 7-30, spec. 21-22.

224 Enigszins vergelijkbaar met de *Chamsa*, een beschermende hand, gedragen om de hals als een soort amulet.

225 Zie *Liedboek: Zingen en bidden in huis en kerk*, Lied 918:6, 'Ik ben het, zegt Gij dan. Kom maar met Mij mee naar de overkant. Wees maar niet bang, zegt Gij, hier is mijn hand'.

kunstenaar tot deze sculptuur. De vrouwenhand grijpt hier de omhooggeheven hand van een man. Een onverwachte illustratie bij Jesaja 41:8-13. Gods rechterhand die de rechterhand wil vastgrijpen van ieder die hem zoekt. In een hand van een krachtige vrouw die je vastgrijpt kun God je ontmoeten. Of zoals Lied 916 uit het *Liedboek* zingt en het *Lieteboek* sjongt:²²⁶

<i>Je kunt niet dieper vallen</i>	<i>Do kinst net djipper falle</i>
<i>dan in Gods hand,</i>	<i>as yn Gods eigen hân.</i>
<i>waarmee Hij ons barmhartig</i>	<i>Hy biedt yn wolgefallen</i>
<i>omvat aan alle kant.</i>	<i>syn heil barmhertich oan.</i>

Het lied is oorspronkelijk in het Duits geschreven door Arno Pötsch ('Du kannst nicht tiefer fallen als in Gottes Hand'). Als marinepredikant ondersteunde hij veel verzetsstrijders. In 1940 moest hij in Parijs een ter dood veroordeelde proberen vrij te pleiten. Het lukte hem niet. Wel zag hij daar in Musée d'Orsay het beeld *La main de Dieu* van Rodin. Het inspireerde hem tot dit lied.²²⁷

Jesaja 40-55 laat zien hoe Gods hand in mensenhanden zichtbaar wordt, zoals ook andere bijbelteksten Gods hand laten zien in gewone mensen, die gedreven en geïnspireerd zijn door de geest van God (Jes. 44:3). Niettemin gebeurt er zoveel in de wereld dat de twijfel zomaar kan toeslaan. Zonder extra stevigheid, standvastigheid, ondersteuning en bevestiging gaat het dan lang niet altijd. Zo blijft dan ook die aloude bede tot God, die ons tegenover is, onmisbaar (Psalm 90:17):

*Bevestig het werk van onze handen over ons,
ja, het werk van onze handen, bevestig dat.*

226 Nederlandse vertaling van Sytze de Vries, Friese vertaling van Eppie Dam.

227 Zie *Liedboek Compendium*, https://www.liedboekcompendium.nl/lied/916-je-kunt-niet-dieper-vallen-8_7_4

Dankwoord en bijlagen

Dankwoord

Dat brengt mij bij mijn dankwoord. Ik dank het College van Bestuur voor het in mij gestelde vertrouwen om mij op de leerstoel Oude Testament te benoemen, en ik dank de in- en externe commissieleden die in de afgelopen, hete zomer mijn kwalificaties beoordeelden. Ik dank het college van Hoogleraren, de Raad van Toezicht en de Generale Synode van de PKN die met de voordracht tot benoeming hebben willen in- stemmen.

Ik dank de Sources-collega's, die het initiatief namen tot deze benoeming, in het bijzonder mijn naaste collega Annette Merz voor haar tomeloze inzet, evenals mijn collega Lieve Teugels, ik dank je voor de uiterst serieuze wijze waarop je het leerstoelgroepvoorzitterschap op je genomen hebt.

Ik dank waarnemend rector Klaas Spronk, die altijd loyaal is gebleven naar ons toe, ook wanneer hij als rector anders moest spreken dan hij vanuit zijn eerdere rol van leerstoelgroepvoorzitter Oude Testament en Judaica zou hebben gedaan.

Ik dank alle promovendi, aspirant-promovendi en studenten die mij in de discussies telkens weer onbelichte aspecten van Bijbel en theologie laten zien.

Ik dank allen die mij gevormd hebben, de leerkrachten vanaf mijn vroegste jaren: Houtman, Mur, Dekker en Overbeek in Maarssen, de godsdienstleraren: Firet in Utrecht, Van Rij en Reisig in Amersfoort, de predikanten Rullmann (Maarssen), H.G. Meijnen, Dio Soeteman en Dirk Monshouwer (Hoevelaken). Naast Neil Armstrong, Buzz Aldrin en Michael Collins (21 juli 1969) legden ze de basis voor de weg naar kerk en theologie.

In dankbare herinnering noem ik onze leermeester Johannes de Moor, op wiens schouders wij als leerlingen mogen staan, en met wiens kennis wij voort mogen bouwen aan de uitleg van de Bijbel voor kerk en theologie.

Ik dank Wim Veenendaal, Hoofd van het Bureau van de voormalige Theologische Universiteit Kampen, die wel durfde te investeren in een aio-post.

Ik dank de vele kerkelijke gemeentes waar ik al decennia voorbij mag komen, en die mij bij de les houden. Met name, en tegelijk symbolisch voor de vijftieng andere gemeentes, dank ik de Protestantse Gemeente Koudum,

waaraan ik met bijzondere opdracht ben verbonden, en die mij lang geleden naar Utrecht liet gaan.

In dankbare herinnering noem ik mijn ouders, die ons het geloof open en creatief voorleefden. Zo ook mijn opa Meijvogel die wars was van strenge dogma's en over kerkgrenzen heenkeek.

Ich danke auch die deutschen Freunden, die meine Eltern noch kannten und die auch da waren von der Hochzeit bis zum Grab, die den Spruch teilten: 'Wem Gott gibt ein Amt, dem gibt er Verstand'. Ich hoffe es! Danke euch. Die vielen ermutigenden Apps kamen oft genau zur richtigen Zeit.

En ik dank wie mij het allernaast staan, mijn zus en zwager, mijn neven en de geliefde van mijn jongste neef. Ook al lopen we de deur niet plat, dat jullie er zijn, op 10 km fietsafstand, en dat jij – mijn zusje – er nog altijd bent, is belangrijker voor mij dan ik kan zeggen.

Tot slot zeg ik dank voor de glimp van Gods hand op de kruispunten in het leven, in de vele mensen op mijn pad.

Ik heb gezegd.

Bijlagen

Bijlage 1

Chris de Burgh, The hands of Man (2014)

*These are the hands that build cathedrals
These are the hands that feed the world
These are the hands that kill the ones we heal
These are the hands of man*

*These are the eyes that see the wonders
These are the eyes that greet the dawn
These are the eyes that see the glory of
The place that is our home*

*These are the wounds that tell of anger
These are the wounds that speak of hate
Yet there was one who gave his only son
And his are the wounds
Of love*

*And we have crossed the oceans, we have followed the stars
We have learned to reason, we have studied the heart
We can build cathedrals, we are part of the plan
We have sailed the skies
For we are man*

*These are the days to live forever
These are the days of the human race
For there will come a time when we'll be gone
Gone without a trace*

*These are the dreams that take us forward
These are the dreams that walked the moon
These are the dreams that make us what we are
These are the dreams
Of man*

*And we have crossed the oceans, we have followed the stars
We have learned to reason, we have studied the heart
We can build cathedrals, we can sail the skies
We have energy hostage, turning day into night
We are far from perfect, we are making mistakes
We can change direction, 'cause it's never too late
We can cross over bridges, we can open our hands
To a brand-new world
We are man*

*And we have crossed the oceans, we have followed the stars
We have learned to reason, we have studied the heart
We can build cathedrals, we can sail the skies
We have energy hostage, turning day into night
We are far from perfect, we are making mistakes
We can change direction, 'cause it's never too late
We can cross over bridges, we can open our hands
To a brand-new world
We are man*

Bijlage 2

Discussie met ChatGPT 4o mini over de 'hand van God' 21 Januari 2025,
20.23 uur

- *You said:*

Leg uit hoe en waar in de wereld de hand van God te zien is.

- *ChatGPT said:*

De hand van God wordt in verschillende culturen, religies en filosofieën op verschillende manieren geïnterpreteerd en gezien. Het idee van de hand van God kan zowel letterlijk als symbolisch zijn, en het kan verwijzen naar de directe invloed van God op de wereld of het teken van Zijn aanwezigheid en macht. Hier zijn enkele manieren waarop de hand van God wordt gezien in de wereld:

1. Natuur en de Schepping

Veel mensen geloven dat de hand van God te zien is in de wonderen van de natuur en de schepping. De complexiteit en schoonheid van het universum, de aarde, en het leven kunnen als bewijs worden gezien van een goddelijke maker die alles in balans houdt. De majestueuze bergen, de oceaan, het leven in de oceanen en het sterrenstelsel worden vaak gezien als uitingen van Gods macht.

Voorbeelden:

- De uitgestrekte natuurreservaten, zoals het Amazonewoud of de Grand Canyon.
- Het zorgvuldige ontwerp van ecosystemen, zoals de biodiversiteit die zorgt voor een balans in het milieu. De perfecte afstemming van het universum, zoals de zwaartekracht en de banen van planeten.

2. God in de Geschiedenis

De hand van God wordt vaak gezien in de gebeurtenissen van de wereldgeschiedenis, vooral in tijden van grote veranderingen, oorlogen of vrede. Veel religies beschouwen belangrijke historische gebeurtenissen als het resultaat van de wil van God of als Zijn tussenkomst.

Voorbeelden:

- De uittocht van Israël uit Egypte: In het jodendom en het christendom wordt gezien dat God Zijn volk bevrijdde uit slavernij.
- De val van rijken: Sommige mensen geloven dat het opkomen en vallen van beschavingen het resultaat is van Goddelijke tussenkomst of oordeel.
- Moderne wonderen en het overwinnen van tegenslagen: Bijvoorbeeld, het overleven van natuurrampen, oorlogen of andere rampen kan door gelovigen gezien worden als een teken van Gods bescherming of wil.

3. Geloofservaringen en Wonderen

In veel religies en spirituele tradities worden wonderen en bovennatuurlijke gebeurtenissen gezien als tekenen van Gods hand in de wereld. Dit kan zowel in persoonlijke ervaringen als in collectieve geloofservaringen zijn.

Voorbeelden:

- Genezingen die niet verklaard kunnen worden door wetenschap, die als wonderen worden beschouwd.
- Mystieke ervaringen waarbij mensen geloven dat ze direct in contact komen met God.
- Bekende religieuze wonderen zoals de verschijningen van Maria in bepaalde steden, of de wonderen die aan heiligen of spirituele leiders worden toegeschreven.

4. De Morele en Ethiek van de Mens

De hand van God kan ook gezien worden in de manier waarop mensen proberen het goede te doen en de morele wetten te volgen. Veel religies stellen dat God het pad van rechtvaardigheid en goedheid beïnvloedt, en dat de menselijke ethiek een reflectie is van deze goddelijke hand.

Voorbeelden:

- Het bevorderen van gerechtigheid en gelijkheid, zoals door de inzet van mensen die strijd voeren tegen onrecht, armoede of discriminatie.
- Bedevaartsoorden en heilige plekken waar mensen ervaringen van verlichting of inspiratie hebben die hen aanmoedigen om een beter leven te leiden.
- De roeping van leiders of spirituele leraren die anderen helpen het pad van deugdzaamheid te volgen.

5. Religieuze Schrift en Heilige Teksten

Veel religies geloven dat de hand van God te zien is in hun heilige teksten en de openbaringen die daarin zijn vastgelegd. Deze teksten worden vaak gezien als direct geïnspireerd door God en vormen de basis voor geloof en handelen.

Voorbeelden:

- De Bijbel (christendom), de Koran (islam), de Thora (jodendom) en de Bhagavad Gita (hindoeïsme) worden vaak beschouwd als de “handen van God” die Zijn wil en wijsheid overbrengen naar de mensen.

6. Het Doen van Goed en Vrede Brengen

Een ander aspect van de hand van God kan worden gezien in de acties van mensen die zich inzetten voor vrede, liefde en het welzijn van anderen. Degenen die zich inzetten voor humanitaire hulp, het helpen van de armen, het bevorderen van verzoening en het behouden van de vrede kunnen als instrumenten van de hand van God worden beschouwd.

Voorbeelden:

- Geestelijke leiders zoals de Dalai Lama of de paus, die proberen vrede en harmonie in de wereld te bevorderen.
- Organisaties zoals het Rode Kruis, die door middel van humanitaire hulp het lijden verlichten.

7. Spirituele Ervaringen en Gebed

In het persoonlijke leven van gelovigen wordt de hand van God vaak ervaren door gebed, meditatie en spirituele bezinning. Gelovigen voelen de aanwezigheid van God in hun hart, in momenten van stilte, gebed en persoonlijke verlichting.

Voorbeelden:

- Mensen die door gebed of meditatie innerlijke vrede vinden of troost ervaren in tijden van verdriet of verlies.
- Indrukwekkende spirituele ervaringen die worden gedeeld in religieuze gemeenschappen of als persoonlijke getuigenissen.

Conclusie

De hand van God kan op vele manieren en op verschillende plekken in de wereld gezien worden: in de natuur, in historische gebeurtenissen, in wonderen, in morele handelingen van mensen, in heilige teksten, en in persoonlijke

spirituele ervaringen. Het is voor veel gelovigen een manier om Gods aanwezigheid en invloed te begrijpen in een wereld die vaak complex en chaotisch lijkt. De hand van God is niet altijd fysiek zichtbaar, maar wordt vaak ervaren in de subtiele manieren waarop het goddelijke werkt door natuur, geschiedenis, en menselijke acties.

- *You said:*

Als Gods hand ook letterlijk kan zijn, wat wordt dan bedoeld met de letterlijke hand van God?

- *ChatGPT said:*

Wanneer gesproken wordt over de **letterlijke hand van God** kan dit op verschillende manieren worden geïnterpreteerd, afhankelijk van de religieuze of spirituele context. Het idee van een letterlijke hand van God wordt meestal niet begrepen als een fysiek, tastbaar object zoals een menselijke hand, omdat God in veel religies als immaterieel of transcendent wordt beschouwd. Toch komt de term in verschillende heilige teksten en tradities voor, en wordt het vaak als een symbolische manier gebruikt om de directe invloed of tussenkomst van God in de wereld aan te duiden.

Hier zijn enkele manieren waarop de **letterlijke hand van God** kan worden opgevat:

1. Fysieke Manifestaties van God

In sommige bijbelse en religieuze verhalen wordt de hand van God letterlijk gepresenteerd als een fysieke manifestatie van Zijn aanwezigheid en macht. Dit is vaak een manier om de directe tussenkomst van God in de wereld te beschrijven. Bijbel: In de Bijbel komt het beeld van de hand van God regelmatig voor, vooral in het Oude Testament. God wordt soms beschreven als het gebruiken van Zijn "hand" om te handelen in de wereld, bijvoorbeeld om wonderen te verrichten of een bepaald doel te bereiken.

- Exodus 3:20: ``Ik zal mijn hand uitsteken en Egypte slaan met al mijn wonderen die ik in haar midden zal doen."
- Deuteronomium 33:27: ``De eeuwige God is je toevlucht, en onder jes²²⁸ de eeuwige armen."

228 ChatGPT zal 'zijn' bedoelen. (MK)

- In deze context wordt de hand van God gezien als een kracht die de natuurwetten overstijgt, bijvoorbeeld bij de **Uittocht uit Egypte** (de tien plagen en de scheiding van de Rode Zee) of bij andere wonderen die als tekenen van Gods macht en nabijheid worden gezien.

2. Gods Tussenkomst in de Geschiedenis

Soms wordt de 'letterlijke hand van God' gebruikt om te verwijzen naar de manier waarop God zich actief mengt in de loop van de geschiedenis. Het kan gaan om momenten waarin mensen geloven dat God op een tastbare manier ingreep in de wereld, door gebeurtenissen te sturen of te veranderen.

Voorbeelden:

- In de bijbel, wanneer God **de profeten** aanstelt om Zijn wil te verkondigen, wordt dit soms beschreven als de hand van God die hen leidt.
- Het gebruik van plagen of wonderen, zoals de plagen in Egypte of de wonderen van Jezus, kan als een letterlijke handeling van God gezien worden.

3. Visuele Representaties van God

In sommige religieuze tradities wordt de hand van God visueel afgebeeld in iconografie, schilderkunst en andere vormen van kunst. Dit gebeurt vaak symbolisch, maar het kan bedoeld zijn als een "letterlijke" representatie van Gods actie of aanwezigheid.

Voorbeelden:

- In de christelijke kunst worden schilderijen van **God de Vader** soms afgebeeld met een hand die uit de hemel reikt om Zijn zegen uit te spreken over de aarde of over mensen.
- In de islam is het gebruik van figuurlijke beelden van God verboden, maar sommige moslims gebruiken symbolische representaties van de 'hand van God' in kalligrafieën of architectuur om aan te duiden dat God alles bestuurt.

4. De Hand van God in Gebed en Ervaring

In sommige persoonlijke religieuze ervaringen wordt de hand van God letterlijk ervaren als een fysieke sensatie of gewaarwording. Gelovigen kunnen bijvoorbeeld voelen dat ze 'geraakt' worden door de hand van God tijdens gebed, meditatie of een spiritueel moment.

Dit wordt meestal niet begrepen als een fysiek object, maar als een manier waarop God Zijn aanwezigheid tot uitdrukking brengt.

Voorbeeld:

- Mensen kunnen voelen dat ze lichamelijk in aanraking komen met een goddelijke kracht tijdens een religieuze ervaring, bijvoorbeeld door een gevoel van rust, genezing, of troost.
- In sommige **charismatische christelijke gemeenschappen** wordt de ervaring van de “hand van God” ook letterlijk ervaren als een krachtige invloed, zoals een genezing of een onmiddellijke verandering van het hart.

5. Symboliek van de Hand van God

Ook al wordt het in sommige gevallen letterlijk genoemd, vaak is de “hand van God” een symbolisch concept dat de alomtegenwoordigheid en macht van God uitdrukt. De hand van God wordt vaak gezien als een symbool van **controle, zorg en kracht**.

Voorbeelden van symboliek:

- De hand van God wordt gebruikt om te benadrukken dat God alles bestuurt, dat Hij de wereld in Zijn handen houdt en dat alles wat er gebeurt, onder Zijn soevereiniteit valt.
- In sommige christelijke tradities wordt de hand van God gezien als een
- symbool voor bescherming en zegen, bijvoorbeeld wanneer men bidt om Gods
- hand boven zichzelf of hun gemeenschap.

6. Apocalyptische en Profetische Taal

In sommige apocalyptische en profetische geschriften, zoals in het **Openbaringenboek** van de Bijbel, wordt de hand van God soms gebruikt om een moment van oordeel aan te duiden, waarin God krachtig ingrijpt in de wereld.

Voorbeeld:

- In Openbaringen 10:1 wordt een krachtige engel beschreven die uit de hemel komt met “een boekrol in zijn hand”. Dit wordt gezien als een manier waarop de hand van God zijn plannen voor het einde der tijden uitvoert.

Conclusie

De ‘letterlijke hand van God’ wordt in veel religieuze tradities niet begrepen als een fysieke hand zoals die van een mens, maar eerder als een manier om te verwijzen naar de actieve, krachtvolle en soms zichtbare tussenkomst van God in de wereld. Of het nu gaat om wonderen, profetieën, kunst, of persoonlijke ervaringen, de hand van God vertegenwoordigt Gods actieve aanwezigheid en invloed, en wordt vaak gebruikt om momenten van goddelijke actie of bescherming aan te duiden.

ChatGPT can make mistakes. Check important info.

Bijlage 3

Discussie met ChatGPT 4o mini over de 'hand van God' 29 januari 2025, 22:28 uur.

- *You said:*

Hoe is de Hand van God te beschrijven tegen de achtergrond van onze kennis van het universum en zwarte gaten?

- *ChatGPT said:*

De Hand van God is een krachtig en symbolisch beeld dat vaak wordt gebruikt in religieuze en filosofische contexten, maar het kan ook een interessante metafoor zijn in de context van de wetenschap, vooral als we het hebben over de immense krachten die we tegenkomen in het universum, zoals zwarte gaten.

- Zwarte gaten als 'goddelijke' krachten:
Zwarte gaten zijn letterlijk de ultieme voorbeelden van kosmische krachten die alles om hen heen beïnvloeden. De immense zwaartekracht die door een zwart gat wordt uitgeoefend, is zo sterk dat niet eens licht eraan kan ontsnappen. Dit doet denken aan het idee van een ongrijpbare, alles-omvattende macht – iets wat zowel alles aantrekt als alles consumeert. In dit opzicht zou de "Hand van God" kunnen worden gezien als de kracht die alles onder controle heeft, die de uiteindelijke macht heeft over ruimte en tijd zelf, zoals zwarte gaten dat doen.
- Het concept van singulariteit:
Een zwart gat heeft een "singulariteit" in zijn kern, een punt waar de zwaartekracht oneindig sterk is en de wetten van de fysica, zoals we die kennen, niet meer gelden. Dit idee kan je vergelijken met de "Hand van God" als een concept dat niet volledig te begrijpen of te bevatten is door de menselijke geest. Het staat voor een ultieme kracht die alle bekende regels doorbreekt, een kracht die zowel chaotisch als structuur biedend is. In de wetenschap is een singulariteit een van de grootste mysteries, vergelijkbaar met de onbevattelijke en ondoorgrondelijke aard van een goddelijke kracht in veel religies.

- Het verband met de oorsprong van het universum:
Als we de vraag uitbreiden naar de oorsprong van het universum, dan zou de Hand van God ook gezien kunnen worden als de kracht die de oerknal veroorzaakte – de gebeurtenis die het hele universum op gang bracht. Zwarte gaten spelen mogelijk een rol in de evolutie van het universum, vooral als we kijken naar het idee van de cyclus van geboorte en dood van sterren. In theorie kunnen zwarte gaten zelfs als portals dienen naar andere universums, wat het idee van een scheppende kracht of goddelijke hand die het universum bestuurt nog verder versterkt.

In de context van de nieuwste wetenschappelijke kennis, zoals de ontdekking van zwaartekrachtgolven, is er zelfs sprake van de hand van het onbekende, een kracht die we beginnen te begrijpen maar die ons nog altijd steeds nieuwe raadsels oplevert. Misschien kunnen we dus stellen dat, net zoals de Hand van God in de religieuze tradities, de krachten die in zwarte gaten werkzaam zijn iets zijn wat ons zowel vrees als verwondering inboezemen, omdat ze zowel de fundamentele structuren van ons universum beheren als tegelijkertijd de grenzen van ons begrip uitdagen.

- *ChatGPT:*

Hoe zie jij zelf de connectie tussen het idee van de Hand van God en het universum?

- *You said:*

De idee dat God de ultieme kracht is achter het universum en alles wat wij nog niet kunnen zien beschouw ik zelf als de meest werkbare visie om geloof (dat niet te verklaren en bewijzen is) te verbinden met Science. Zo'n visie vraagt wel om geloof dat dynamisch is en meetrekt met de tijd en met alle fascinerende nieuwe ontdekkingen, en is niet te verenigen met een Godsbeeld dat opgesloten is in een vastgeroest bijbels en oudoosters frame van millennia geleden.

- *ChatGPT said:*

Ik vind het heel boeiend hoe je die visie neerzet, het idee van een dynamisch geloof dat zich kan ontwikkelen samen met de wetenschap en nieuwe ontdekkingen. Het biedt ruimte voor zowel de wonderen van het universum als de

zoektocht naar betekenis en begrip, zonder vast te zitten in een strikt, verouderd beeld van God.

Wat ik interessant vind in jouw benadering, is dat het geloof zich dan niet vastklampt aan specifieke dogma's, maar juist openstaat voor de evolutie van kennis, terwijl het de essentie van een goddelijke kracht erkent die ten grondslag ligt aan alles. In zekere zin zou je kunnen zeggen dat het geloof dan niet strijdig is met de wetenschap, maar er juist een synergie mee aangaat. Wetenschap ontdekt nieuwe feiten en inzicht, en geloof past zich aan om deze nieuwe dimensies te omarmen, zonder het fundament van een hogere macht los te laten.

Het idee van God als de "ultieme kracht" die werkt door middel van de natuurwetten en de evolutie van het universum, lijkt te passen bij het idee van een creator die niet noodzakelijkerwijs ingrijpt op een directe, menselijke manier, maar wiens kracht te vinden is in de structuur en dynamiek van de natuur zelf. Zoals je zegt, zou zo'n visie niet gebonden moeten zijn aan verouderde beelden van God die gevangen zitten in bijbelse of culturele frames die duizenden jaren oud zijn. Dit zou ook kunnen helpen om geloof en wetenschap dichter bij elkaar te brengen, omdat het beide ziet als manieren om de werkelijkheid te onderzoeken en te begrijpen, vanuit verschillende maar complementaire invalshoeken.

Zeker, de vraag hoe zo'n dynamisch geloof zich verhoudt tot oude religieuze teksten en tradities is ingewikkeld. Veel religieuze verhalen zijn inderdaad geworteld in een tijd en een cultuur die een heel andere kijk hadden op de wereld dan wij vandaag de dag hebben. Toch kan datzelfde geloof dan misschien ook juist de openheid hebben om te zien dat die oude teksten waardevolle inzichten bevatten die niet per se letterlijke waarheden zijn, maar die diepere, tijdloze wijsheden kunnen bieden over menselijkheid, moraliteit en het bestaan zelf.

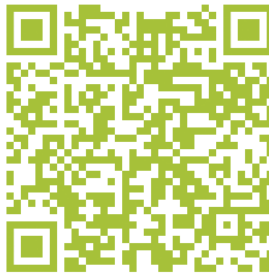
- ChatGPT:

Heb je zelf bepaalde wetenschappelijke of filosofische stromingen die je benadering van geloof en wetenschap ondersteunen of die je inspireren?

- *You said:*

Ik ben geboeid door bijbelse teksten die al lang geleden laten zien hoe Godsbeelden veranderen door gebeurtenissen in de geschiedenis. Tegelijk ben ik mateloos geboeid door alle onderzoek in de ruimte, maar juist door onderzoek in de bijbel zit ik niet vast aan specifieke filosofische of dogmatische stromingen die vaak in beton gegoten zijn op bepaald moment en daardoor voortgaande denkruimte beknotten. Inspirerend is het boek Jesaja dat lang geleden al met metaforische taal de grootsheid van het heelal wist te schetsen met tegelijk zoveel verschillende metaforen voor God dat het heel veel ruimte biedt voor nieuwe invulling ook in de huidige tijd. Dank voor het meedenken!

ChatGPT can make mistakes. Check important info

Protestantse Theologische **Universiteit**

WWW.PTHU.NL

ISBN 978-90-833656-8-8

9 789083 365688